

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Jacques Le Goff

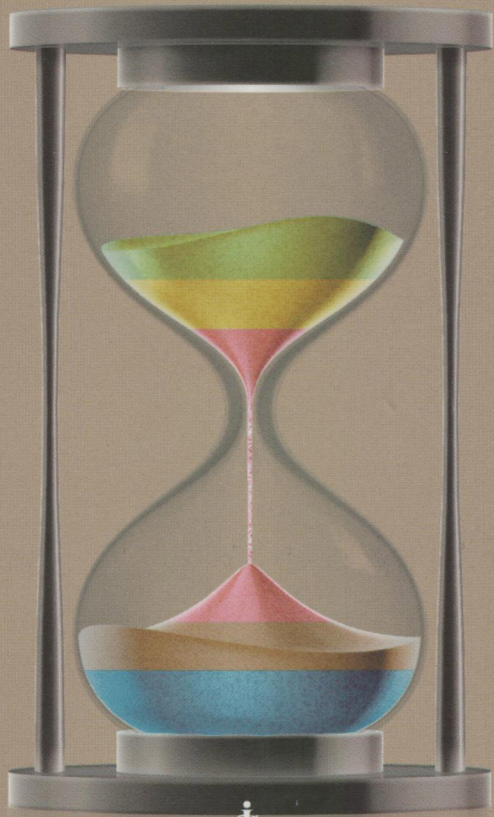
TARİHİ DÖNEMLERE AYIRMAK ŞART MI?

Jacques Le Goff

TARİHİ DÖNEMLERE AYIRMAK ŞART MI?

Çeviren: Ali Berkay

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yavınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Genel Yayın: 3582

TARİH

**JACQUES LE GOFF
TARİHİ DÖNEMLERE AYIRMAK ŞART MI?**

**ÖZGÜN ADI
FAUT-IL VRAIMENT DÉCOUPER L'HISTOIRE EN TRANCHES?**

**COPYRIGHT © EDITIONS DU SEUIL, 2014
MAURICE OLENDER'İN YÖNETİMİ ALTINDAKİ
COLLECTION LA LIBRAIRIE DU XXIE SIÈCLE**

**FRANSIZCA ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ALİ BERKTAY**

**© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2014
Sertifika No: 29619**

**EDİTÖR
DEVİRİM ÇETİNKASAP**

**GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM**

**DÜZELTİ
IŞIK DOĞANGÜN**

**GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI**

I. BASIM: HAZİRAN 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-793-6

**BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
TEL: (0212) 445 32 38 FAKS: (0212) 445 05 63
SERTİFİKA NO: 22749**

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında
gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan
çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

**TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr**

Tarih

*tarihi dönemlere ayırmak
şart mı?*

JACQUES LE GOFF

Çeviren: Ali Berktay

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

İçindekiler

Teşekkür.....	vii
Önsöz.....	ix
Giriş.....	1
Eski Dönemlendirmeler.....	5
Ortaçağ Terimi Sonradan Ortaya Çıkmıştır.....	13
Tarih, Eğitim, Dönemler.....	21
Yeniden Doğuşun (Rönesansın) Doğuşu.....	31
Günümüzde Rönesans.....	43
Ortaçağ'ın “Karanlık Çağ” Haline Gelişi.....	55
Uzun Ortaçağ.....	73
Dönemlendirme ve Küreselleşme.....	101
Kaynakça.....	105
Dizin.....	113

Teşekkür

Bu deneme konusunda Maurice Olender'ye çok şey borçluyum. Sadece bu mükemmel dizinin yöneticiliği rolünü eksiksiz bir biçimde üstlenmekle kalmadı. Burada önerilen fikirlerin düşünülme, geliştirilme, savunulma çabasına bir tarihçi olarak kendisine özgü tutku, zeka ve kültürüyle baştan sona katıldı.

Ayrıca, Maurice Olender'nin ricası üzerine Editions du Seuil'deki iş arkadaşları da bana son derece yetkin bir biçimde tüm yeteneklerini ve bağlılıklarını sergileyerek yardımcı oldular. En başta beşeri bilimler bölümünün koordinatörü Séverine Nikel'in, Cécile Rey'in, Marie-Caroline Saussier'nin ve Sophie Tarneaud'nun isimlerini saymam gerek.

Bunun dışında, çok iyi dostlarım olan bazı tarihçilerin tartışma ve tavsiyelerinden de istifade ettim. Tanınmış tarihyazımcı François Hartog, Jean-Claude Schmitt ve Jean-Claude Bonne ile onların École des hautes études en sciences sociales'deki meslektaşlarına teşekkür borçluyum.

Krzysztof Pomian ve Christiane Klapisch-Zuber'e de şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak da, École des hautes études en sciences sociales'de uzun yıllar boyunca sekreterliğimi yaptıktan sonra, bu kitabın somutlaşması için de benden yardımlarını

esirgemeyen sadık ve sevgili dostum Christine Bonnefoy'yı saymalıyım.

Hepsine ayrı ayrı tüm içtenliğimle teşekkür ediyorum.

Önsöz

Bu deneme ne bir tez ne de bir sentez öneriyor; sadece uzun bir araştırmanın vardığı noktayı özetlemek istiyor: Tarih üzerine, Batı tarihinin dönemleri üzerine düşünmek söz konusu. Bu dönemlerden biri olan Ortaçağ, 1950’den bu yana bana eşlik ediyor. O tarihte Fernand Braudel’in başkanlık ettiği jüri karşısında agregasyonumu almak üzereydim; jürideki Ortaçağ uzmanı ise Maurice Lombard’dı.

Yani söz konusu olan, benim önem verdiğim ve şurada burada çeşitli biçimlerde ifade etme olanağı bulduğum fikirlerden beslenmiş, uzun süredir içimde taşıdığım bir eserdir.¹

Tarih, tıpkı ana malzemesini oluşturan zaman gibi, ilk bakışta süreklilik arz edermiş gibi görünür. Ama aynı zamanda değişimlerden de oluşmuştur. Ve uzmanlar uzun süredir bu değişimleri belirlemek ve tanımlamak için, ilk başlarda tarihin “çağları”, sonra da “dönemleri” adı verilen bölümleri o süreklilik içinde kesip ayırmışlardır.

2013’te, “küreselleşmenin” etkilerinin giderek elle tutulur hale geldiği bir dönemde yazılan bu güzergâh özeti kitap, farklı dönemlendirme anlayışları üzerinde duruyor: süreklilikler, kopuşlar, tarihin belleği hakkında düşünme biçimleri.

1 Özellikle bkz. ilk olarak 1980-2004 arasında yayımlanmış çeşitli makale ve söyleşilerden yapılmış derleme: *Un long Moyen Âge*, Paris, Tallandier, 2004; yeni basım, Hachette, “Pluriel”, 2010.

Bana öyle geliyor ki bu farklı dönemlendirme tarzlarının incelenmesi “uzun Ortaçağ” adı verilebilecek bir olguyu ortaya koymaya olanak vermektedir. Özellikle de 19. yüzyıldan beri hem “Rönesans’a” hem de bu “Rönesans’ın” işgal ettiği merkezi yere yüklenmek istenen anlamlar gözden geçirildiğinde bu olgu belirginlik kazanmaktadır.

Başka bir ifadeyle, bir dönemden diğerine geçiş genel sorununu ele alırken özel bir durumun incelenmesinden yola çıkıyorum: “Rönesans’ın” sahip olduğu iddia edilen yenilik ve bunun Ortaçağ ile ilişkisi. Böylelikle bu kitapta, geç Antikçağ’dan (3.-7. yüzyıllar arası) 18. yüzyılın ortasına dek uzandığı söylenebilecek uzun Batı Ortaçağı’nın temel karakteristikleri ortaya konuyor.

Bu önerme, tarihlerin küreselleşmesi hakkında artık sahip olduğumuz bilinci de yabana atmıyor. Bugün ve gelecek, tarihyazımının her alanında dönemlendirme sistemlerinin güncellenmesini zorunlu kılıyor. Bu deneme kitabı da söz konusu zorunlu göreve katkıda bulunmayı amaçlıyor.²

Bu denemenin odak noktasında, tüm araştırmacılık yaşamımı tutkuyla hasrettiğim Ortaçağ hakkındaki çoğunlukla fazla dar tarihsel bakışımızı yenilemeyi amaçlayan, “Rönesans”ın “merkezi konumu” sorunu yer almakla birlikte, ortaya atılan sorular esasen tarihin “dönemler” halinde kavranmasıyla ilgilidir.

Çünkü cevabı aranan soru, tarihin bir ve sürekli mi yoksa dönemlere mi ayrılmış olduğu sorusudur. Başka bir deyişle: Tarihi dönemlere ayırmak şart mı?

Elinizdeki kitap, tarihyazımına ilişkin bu problemleri aydınlatırken, küreselleşmiş tarih çalışmalarıyla bağlantılı yeni düşünce tarzına mütevazı da olsa bir katkı yapma amacındadır.

2 Kitabın sonundaki kaynakça burada şöyle bir değinilip geçilecek sorunların başka okumalarla desteklenerek incelenmesini teşvik etmeye yöneliktir.

Giriş

İnsanlığın ortaya çıkışıyla birlikte karşılaştığı temel sorunlardan biri, dünyevi zamanı hâkimiyeti altına almak olmuştur. Takvimler gündelik yaşamı düzenlemeye olanak verdiler, çünkü iki ana referansları Güneş ve Ay olduğu için, hemen her zaman doğanın düzenine bağlıydılar. Ama takvimler genellikle döngüsel ve yıllık bir zaman tanımı yapar ve daha uzun zaman dilimlerini düşünmek konusunda yetersiz kalırlar. Oysa insanlık günümüze dek geleceği kesin bir şekilde öngörme yeteneğini kazanmamış da olsa, uzun geçmişine hâkim olmak onun için önemlidir.

Bu geçmişi bir düzene sokmak için çeşitli terimlere başvurulmuştur: “Asırdan”, “çağdan”, “devirden” söz edilmiştir. Ama bana “dönem” terimi en uygunu gibi görünüyor. “Dönem” (Fransızca: *période*) Yunanca çember çizen yol anlamına gelen *periodos*’tan türetilmiştir.¹ Bu terim 14.-18. yüzyıllar arasında “zaman aralığı” veya “asır” anlamını

1 R. Valéry ve O. Dumoulin (yay. haz.), *Périodes. La construction du temps historique. Actes du Ve colloque d'Histoire au présent*, Paris, Ed. de l'EHESS, 1991; J. Leduc, “Période, périodisation”, Chr. Delacroix, Fr. Dosse, P. Garcia ve N. Offenstadt (ed.), *Historiographies. Concepts et débats II*, Paris, Gallimard, “Folio Histoire”, 2010, s. 830-838; “Asır” için bkz. A. Luneau, *L'Histoire du salut chez les pères de l'Eglise, la doctrine des âges du monde*, Paris, Beauchesne, 1964; Krzysztof Pomian *L'Ordre du temps* adlı büyük kitabında “çağ” (*époque*) terimini tercih etmiştir, Paris, Gallimard, 1984, Bölüm III: “Epoques”, s. 101-163.

kazanmıştır. 20. yüzyılda ise “dönemlendirme” (*périodisation*) terimi türetilmiştir.

Bu denemenin ana eksenini bu “dönemlendirme” terimi oluşturmaktadır. Dönemlendirme, insanın zaman üzerindeki bir eylemini belirtmekte ve zamanın bölünmesinin herhangi bir etki olmadan kendiliğinden ortaya çıkmış bir durum olmadığını vurgulamaktadır. Buradaki meselemiz, insanların zamanı dönemlere ayırırken şu veya bu ölçüde ifade ettikleri, şu veya bu ölçüde açıkladıkları nedenleri, bu dönemlere attettikleri mana ve değerin altını çizen tanımlarla birlikte ortaya koymak olacaktır.

İster toplumların evriminin incelenmesi gibi genel anlamda tarih, ister özel bir bilgi ve öğreti türü anlamıyla tarih isterse de sadece zamanın akışını ele alması bakımından tarih söz konusu olsun, her durumda zamanın dönemlere ayrılması gereklidir. Ama bu bölümlleme basit bir kronolojik olgu değildir, aynı zamanda geçiş, dönüm noktası, hatta bir önceki dönemin toplumuna ve değerlerine yönelik yadsıma fikirlerini de yansıtır. Dolayısıyla dönemlerin özel bir anlamı vardır; art arda sıralanışları, zaman içindeki süreklilikleri veya tam tersine, bu sıralanışın çağrıştırdığı kopuşlar ile tarihçi açısından başlı başına bir düşünce konusudurlar.

Bu denemede, genellikle “Ortaçağ” ve “Rönesans” diye adlandırılan “dönemler” arasındaki tarihsel bağlantılar incelenecek. Kendileri de tarihin akışı içinde doğmuş kavramlar söz konusu olduğu için, bu kavramların hangi çağda ortaya çıktıklarına ve o sırada nasıl bir anlamın taşıyıcısı olduklarına özel bir dikkat göstereceğim.

Çoğunlukla “dönem” ve “yüzyıl” terimlerini özdeşleştirme eğilimi vardır. Teorik olarak “00” ile biten bir yılda başlayan “yüz yıllık dönem” anlamında kullanılan “yüzyıl” terimi ancak 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Daha önce Latince *seculum* kelimesi ya gündelik dünyayı ve dünyevi yaşamı

(“asri zamanları”) ya da sınırları iyi çizilmemiş ve ona pırıl-tısını veren büyük bir şahsiyetin adını taşıyan oldukça kısa bir dönemi ifade ediyordu: örneğin “Perikles asrı”, “Sezar asrı”, vb.* Yüzyıl kavramının da kendine göre kusurları vardır. “00” ile biten her yılın toplumların yaşamında bir dönüm noktası olması düşük bir ihtimaldir. Bu nedenle şu veya bu yüzyılın sınır yılından önce veya sonra başladığı ve yüz yıldan daha uzun veya kısa sürdüğü ima edilmiş, hatta bazen açıkça ifade edilmiştir: Örneğin tarihçilere göre 18. yüzyıl 1715’te, 20. yüzyıl da 1914’te başlar. Bu kusurlara karşın, yüzyıl sadece tarihçiler için değil, geçmişi öyle veya böyle konu eden çok sayıda insan için de vazgeçilmez bir kronolojik araç haline gelmiştir.

Ama dönem ve yüzyıl aynı ihtiyaca cevap vermezler. Zaman zaman örtüşmeleri ise sadece bu durumun kul-lanışlı olmasıyla ilgilidir. Örneğin 19. yüzyılda gündeme getirilen “Rönesans” kelimesi bir kez belirli bir dönemin markası haline geldikten sonra, söz konusu dönem bir veya birçok yüzyılla örtüştürülmeye çalışılmıştır. İyi de Rönesans ne zaman başladı? 15. yüzyılda mı 16. yüzyılda mı? Bir dönemin başlangıcını ortaya koymanın ve bunu gerekçelen-dirmenin zorluğunu olabildiğince göstereceğiz. Bu zorluğu aşma tarzının suya sabuna pekâlâ dokunduğunu da daha ileride göreceğiz.

Dönemlendirme zaman üzerinde hâkimiyet kurulması-na, daha doğrusu zamanın kullanılmasına yardım etmekle birlikte, zaman zaman geçmişin değerlendirilmesine ilişkin sorunları da gün yüzüne çıkarır. Tarihi dönemlendirmek, hem öznelliğin hem de en fazla sayıda insan tarafından kabul edilebilecek bir sonuç üretme çabasının yükünü sırt-lanmış karmaşık bir işlemdir. Bunun heyecan verici bir tarih incelemesi konusu olduğunu düşünüyorum.

* *Seculum*’un bu kullanımına bizde “asır” kelimesinin karşılık geldiğini dü-şündüğüm için “yüzyıl”ı burada tercih etmedim –ç.n.

Bu giriş bölümüne son noktayı koymak için, özellikle Bernard Guenée'nin yaptığı gibi,²“tarih, sosyal bilimler” adını verdiğimiz alanların “bilimsel” değilse bile, en azından rasyonel bir bilgi konusu haline gelmesinin epey zaman aldığını vurgulamak isterim. İnsanlığın tümünü kapsayan bu bilgi dalı gerçek anlamda ancak 18. yüzyılda, üniversitelere ve okullara ders olarak girdikten sonra oluştu. Gerçekten de, bir bilgi dalı olarak tarihin mihenk taşı eğitimidir. Dönemlendirme tarihinin doğru anlaşılması için bu veriyi akılda tutmakta yarar var.

2 B. Guenée, “Histoire” maddesi, J. Le Goff ve J.-Cl. Schmitt (ed.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Paris, Fayard, 1999, s. 483-496.

Eski Dönemlendirmeler

Dönem kavramı, tarihyazımı ve tarihsel araştırma içinde var olma hakkını elde etmeden çok önce de geçmişin düzenlenmesi amacıyla kullanılıyordu. Bu zaman bölümlenmesi onu özellikle dinsel ölçütlere göre veya kutsal kitaplarda yer alan şahsiyetlere atfen uygulayan din adamlarının eseri idi. Amacım, dönemlendirmenin Batı'daki bilgiye, sosyal ve entelektüel pratiğe ne kattığını göstermek olduğu için, Avrupa'da benimsenen dönemlendirmeleri hatırlatmakla yetineceğim; diğer uygarlıklar, örneğin Mayalar farklı sistemler kullanıyorlardı.

Kısa süre önce Patrick Boucheron'un yönetiminde yayımlanan, küresel tarih dalgasından esinlenmiş dikkat çekici bir toplu eser,¹ 15. yüzyılda dünyadaki farklı ülkelerin durumunu, bir tarih dönemlendirmesinin içine dahil etmeden karşılaştırmaktadır. Uzun vadede Batı tarafından yaratılıp dayatılmış tarihsel dönemlendirmeyi ya dünyanın bütünü açısından tek bir dönemlendirmeye ya da farklı dönemlendirmelere varmak üzere gözden geçirmeyi amaçlayan çok sayıda güncel girişim arasında, Philippe Norel'in *L'Histoire économique globale* adlı eserinin sonuç bölümünde sunulan son saptamaları ve özellikle de MÖ 1000'den günümüze kadar sıralanan başlıca uygarlıkların eşzamanlı tablosunu hatırlatmakta yarar var.²

1 P. Boucheron (ed.), *Histoire du monde au XVe siècle*, Paris, Fayard, 2009.

2 P. Norel, *L'Histoire économique globale*, Paris, Seuil, 2009, s. 243-246.

Yahudi-Hıristiyan geleneği, esas olarak iki dönemlendirme modeli önermekte, bunların her birinde simgesel rakamlar kullanılmaktadır: Mevsimlerin sayısından hareketle 4 rakamı, insan yaşamının altı çağından hareketle 6 rakamı. Ömrün çağlarının bireysel kronolojisi ile dünyanın çağlarının evrensel kronolojisi arasında sadece bir koşutluk değil, aynı zamanda karşılıklı bir etki olduğu kaydedilmiştir.³

İlk dönemlendirme modeli, Eski Ahit'te Daniel tarafından önerilmiştir. Peygamber, bir görüşünde peş peşe gelen dört krallığın tecessümü olan dört yaratık görür; bu dörtlü, dünyanın yaradılışından sonuna dek bütün zamanı oluşturacaktır. Bu dört krallığın kralları olan yaratıklar art arda birbirlerini yutarlar/parçalarlar. Dördüncü kral zamanı değiştirmeyi düşünür, ama Tanrı'ya karşı küfür içinde, onun niyetlerine karşı gelir. O zaman göğün bulutlarıyla beraber Eskiden Beri Var Olan'ın egemenlik, yücelik ve krallık verdiği bir İnsanoğlu gelir ve bütün, halklar, uluslar ve her dilden insan ona tapınır. Onun egemenliği hiç bitmeyecek sonsuz bir egemenlik, krallığı hiç yıkılmayacak bir krallıktır.⁴

Krzysztof Pomian'ın belirttiği gibi, Daniel tarafından önerilen dönemlendirme özellikle 12. yüzyıldan itibaren kronikçiler ve ilahiyatçılar tarafından yeniden ele alınmıştır.⁵ Roma-Germen İmparatorluğu'nu Daniel'in son kutsal İmparatorluğunun halefi olarak gösteren *translatio imperii* (hükümrانlığın aktarılması) fikrini de yine bu kronikçiler ve ilahiyatçılar ileri sürmüşlerdir. 16. yüzyılda Melanchthon (1497-1560) evrensel tarihi dört monarşiyeye böler. Yine Daniel'in çizgisinde bir dönemlendirmeye de Jean Sleidan'ın (1506?-1556) 1557'de çıkan *De quatuor summis imperiis, babylonico, persico, graeco et romano* adlı eserinde rastlanır.

3 A. Paravicini Bagliani, "Âges de la vie", J. Le Goff ve J.-Cl. Schmitt, *Dictionary raisonné de l'Occident médiéval*, a.g.e., s. 7-19.

4 Daniel, VII, 13-28.

5 Bkz. K. Pomian, *L'Ordre du temps*, a.g.e., s. 107.

Yahudi-Hristiyan geleneğinde, Daniel'inkiyle aynı zamanda yürürlükte olan diğer dönemlendirme modeli Ortaçağ Hristiyanlığının büyük kaynağı olan Aziz Augustinus'tan gelmektedir. Augustinus, *De Civitate Dei*'nin (413-427) IX. kitabında altı dönem sayar: Birincisi Âdem'den Nuh'a, ikincisi Nuh'tan İbrahim'e, üçüncüsü İbrahim'den Davut'a, dördüncüsü Davut'tan Babil'de esarete, beşincisi Babil'de esaretten İsa'nın doğumuna kadar sürer; altıncısı ise kıyamet gününe kadar sürecektir.

Hem Daniel hem de Augustinus zamanı bölerken doğanın döngülerinden esinlenmişlerdir. Daniel'in dört krallığı dört mevsime tekabül ederken, Augustinus'un altı dönemi ise bir yandan Yaradılış'ın altı gününe, diğer yandan da insan ömrünün altı çağına gönderme yapar: küçük çocukluk (*infantia*), çocukluk (*pueritia*), ergenlik (*adolescentia*), gençlik (*juventus*), olgunluk (*gravitas*), yaşlılık (*senectus*). Ama her ikisi de dönemlendirmelerine simgesel bir anlam yüklemişlerdir. Uzak geçmişin zamanının algılanışında, dönemler her türlü etkiden azade kesitler olamaz. Zamanın ve yüzlerce yıllık uzun bir gelişim sonunda “tarih” adı verilecek şeyin karşısında kapılınan çeşitli duyguları ifade ederler.⁶

Pers kralı Nebukadnessar'a dört dönemden bahseden Daniel, yeryüzüne bir “insanoğlu”⁷ (Kilise Babaları onu İsa olarak kabul etmişlerdir) gönderen Tanrı tarafından kurulacak krallığa kadar, her krallığın bir öncekine göre bir gerilemeye işaret edeceğini belirtir. “İnsanoğlu” ise dünyayı

6 Bir yandan dönemleri, diğer yandan da takvimleri ilk oluşturanlar ve kullananların yanı sıra, kronograf adı verilen zaman bölümlemesi kullanıcıları da bulunduğunu hatırlatmak isterim. Tarih yazarı François Hartog bu “zaman yazarlarını” mükemmel bir şekilde tanımlayıp tanıtmıştır: bkz. “Ordre des temps: chronographie, chronologie, histoire”, *Recherches de Sciences Sociales, 1910-2010. Théologies et vérité au défi de l'histoire*, Leuven-Paris, Peeters, 2010, s. 279 vd.

7 “İnsanoğlu”, Daniel, VII, 13.

ve insanlığı sonsuzluğa götürecektir. Demek ki bu dönemlendirmede, ilk günden kaynaklanan gerileme fikri ile sonsuzluğa açılan bir geleceğe duyulan inanç birleştirilmiştir. Daniel'in açıkça söylemeden ima ettiğine göre, bu sonsuzluk seçilmişler için mutluluk, lanetlenmişler için de felaket getirecektir.

Augustinus ise sonunda yaşlılığa varan insan yaşamı imgesine uygun bir şekilde, daha çok adım adım çökme, tükenme fikri üzerinde durur. Onun dönemlendirmesi Erken Ortaçağ manastırlarında çoğunlukla hâkim olan kronolojik kötümserliği pekiştirmiştir. Ortaçağ'ın ilk yüzyıllarında, dil eğitiminin yanı sıra Yunan ve Roma edebiyatı eğitiminin de giderek yok olmasına eklenen gerileme duygusu ağır basmış ve *mundus senescit*, "dünya yaşlanıyor" deyişi yaygınlaşmıştır. Dünyanın yaşlandığı teorisi 18. yüzyıla kadar ilerleme fikrinin doğmasını engellemiştir.

Bununla birlikte, Augustinus'un metni aslında gelecekteki zamanda olası bir iyileşmeye de kapı aralamaktadır. Altıncı çağda, yani İsa'nın tecessümü ile Kıyamet Günü arasında –bunlar, geçmişin değerini yitirmesine karşı kefareti ödemeyi, gelecek karşısında da umudu önerirler, hızla ifsat olan ve ilk günah ile beşeri zamanı da ifsat eden İnsan yine de "Tanrı'nın sureti" olarak yaratılmış olmayı sürdürür. Böylelikle, Ortaçağ her zaman kendi içinde dünyanın ve insanlığın yenilenmesi kabiliyetini bulunduracak, bu yenilenmelere daha sonra rönesanslar adı verilecektir.

İnsanlığın zamana hâkim olmak üzere sarf ettiği bu çabaları incelerken, hatırı sayılır etkiye sahip bir olayı da belirtmek gerekir: MS 6. yüzyılda Roma'ya yerleşmiş İskit yazar Genç Dionysius, İsa Mesih'in tecessümünün öncesi ve sonrası arasına temel bir kopuş anı sokulmasını önermiştir. Gerçi daha sonra Yeni Ahit'i inceleyen uzmanlar tarafından yapılan hesaplara göre, Genç Dionysius muhtemelen yanılmıştı ve İsa onun önerdiği tarihten dört ya da beş yıl önce

doğmuştu. Ama bunun konumuz açısından pek önemi yok. Önemli olan, artık Batı’da ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınmış uluslararası düzeyde, dünyanın ve insanlığın zamanının temel olarak “milattan önce” ve “milattan sonra” diye sunulmasıdır.

Bugün, 21. yüzyıl başında, yerkürenin birçok noktasında “küreselleşme” adı verilen olgudan istifade ederek zamanı küreselleştirmeyi amaçlayan araştırmalar yürütülmektedir. Bu da, farklı kültürler ile dinler arasındaki alışverişlerde ve birçok kurumda, Batı dönemlendirmesinin diğer uygarlıklara dayatılmasına yol açmaktadır. Aslında insanlık açısından çok önemli bir çalışma olan tarihin dönemlendirilmesi meselesinin üzerine çöken belirsizliklerin merkezinde işte bu durum ve bu meşru çabalar yer almaktadır.

Ortaçağ’da Augustinus’un altı çağ kuramını yeniden gündeme getiren büyük düşünürler arasında *Chronica Majora* (Dünya Tarihi) ve *Etymologiae*’nin yazarı Sevil-la’lı Isidorus (yak. 570-636) gibi nüfuzlu isimler olduğunu belirtmek gerek. Bir diğer önemli isim de büyük bir zaman ilahiyatçısı olan, özellikle de *De temporum ratione* adlı eserinin sonunda 725’e kadar gelen bir dünya tarihine yer veren Anglosakson Muhterem Bede’dir (673-735). Royaumont’da çalışan Dominiken Vincent de Beauvais de (yak. 1190-1264) IX. Louis’ye (Saint Louis) 3 ciltlik bir ansiklopedi ithaf etmiş, bunun üçüncü cildi olan *Speculum historiale*’de Augustinus’un dönemlendirmesini kullanmıştır.

Ortaçağ’da, dinsel dönemlendirmelerin devamı niteliğinde başka zaman anlayışları da ortaya çıkmıştı. Bunların içinden sadece, gerek yazarın gerekse eserinin etkisiyle kuşkusuz en önemlisini zikredeceğim: Ceneviz Dominiken Iacoppo da Varazze’nin (yak. 1228-1298) *Legenda aurea*’da sergilediği zaman anlayışı. Daha önceki bir kitabımda, *Legenda aurea*’nın uzun süre düşünüldüğü gibi aziz-

lerin yaşam öykülerinin anlatıldığı bir menkıbe eseri olmadığını göstermeye çalışmışım.⁸ Bu eserde, Tanrı tarafından yaratılıp insana verilen ve merkezinde İsa'nın doğumunun yer aldığı zamanın birbirini izleyen dönemlerinin tasviri ve açıklaması söz konusudur.

Iacoppo da Varazze'ye göre, bu zaman “azizlerle ilişkili” ve “zamansal” iki ilke tarafından belirlenmiştir. Azizlerle ilişkili ilke yüz elli üç azizin –Yeni Ahit'te anlatılan mucizevi balık avında tutulan balıkların sayısı yaşamına dayanırken, zamansal ilke litürji ve onun yansıttığı Tanrı ile insan arasındaki ilişkilerin gelişimiyle düzenlenmiştir. Iacoppo da Varazze'ye göre, insanlığın zamanı Tanrı tarafından Âdem ile Havva'ya verilen, ama onların ilk günah ile kirllettikleri zamandır. Bu zaman insan yapılmış İsa'nın ölümü ve yeniden bedenlenmesiyle kefarete olarak kısmen geri alınmıştır ve onun ölümünden sonra insanlığı dünyanın sonuna ve Kıyamet Günü'ne doğru götürmektedir.

Zamanı bu şekilde ayırmanın sonucu dört dönemli bir bölümlenme olmaktadır. “Yoldan çıkma” zamanı olan ilki Âdem'den Musa'ya kadar uzanmaktadır. Musa'dan İsa'nın doğumuna kadar uzanan bir sonraki zaman, “yenilenme” veya “çağrı” dönemidir. İsa'nın tecessümü kısa ama çok önemli bir üçüncü dönemi başlatır: Paskalya ile Pentekost* arasındaki “barışma” dönemi. Nihayet, “güncel zaman” ise “hac” dönemidir, fani dünyada yapılacak kutsal ziyaretler zamanıdır; insanın bu dönemdeki tavrı ve dindarlık derecesi onu Kıyamet Günü'nde ya cennete ya da cehenneme götürecektir.

Dünya tarihinin en şaşırtıcı dönemlendirmesi hiç kuşkusuz Voltaire tarafından dört dönem halinde önerilendir. *Le Siècle de Louis XIV* (1751) adlı eserinde şöyle yazar:

8 J. Le Goff, *A la recherche du temps sacré. Jacques de Voragine et la Légende de Dorée*, Paris, Perrin, 2011.

* Hamsin Yortusu: Paskalya bayramından sonraki 50. gün –ç.n.

Kahramanlar ve siyasetçiler tüm zamanlarda ortaya çıkmıştır; tüm halklar devrimler yaşamıştır; belleğine olayları yerleştirmekten başka bir şey düşünmeyen kişi için tarihlerin arasında hemen hiç fark yoktur. Ama düşünen ve ondan da nadir bulunan bir özellik olarak, zevk sahibi kişi için dünya tarihinde yalnızca dört asır vardır. Bu dört mutlu asır, sanatların kemale erdiği ve insan zihninin yüceliğinin gözler önüne serildiği zamanlar olarak sonraki kuşaklara ibrettirler.⁹

Böylece Voltaire “asır” terimini –terim 16. yüzyıl sonunda ortaya çıktığı ve ancak 17. yüzyılda yayıldığı için o güne göre yeni sayılabilecek “yüz yıllık dönem” anlamında değil, bir tür doruk noktasına tekabül eden çağ anlamında kullanmaktadır. Voltaire’e göre bu dört asırdan ilki, Philippos, İskender, Perikles, Demosthenes, Aristoteles, Platon, vb kişilerin Antik Yunan’dır. İkincisi, dönemin büyük Romalı yazarları tarafından meşhur edilen Caesar ve Augustus asrıdır. Üçüncü asır, “Konstantinopolis’in II. Mehmed tarafından alınmasını takip eden” ve esas olarak İtalya’da tezahür eden dönemdir. Dördüncüsü ise XIV. Louis asrıdır ve Voltaire, “bunun, dört asır içinde mükemmeliyete belki de en çok yaklaşan” dönem olduğunu düşünmektedir: Bu dönemdeki başlıca ilerlemeler akıl, felsefe, sanat, bilim, ahlak ve yönetim alanında kaydedilmiştir.

Bu dönemlendirme, dört parlak dönemi öne çıkarmakla birlikte, yine de bizim bakış açımızdan diğer dönemleri gölgede bırakmak gibi bir kusur taşımaktadır. Halbuki Ortaçağ da bu gölgede kalan yerdedir. Demek ki Voltaire de onu karanlık bir çağ olarak görmekte ;ama Rönesans veya Modern Zamanlar ile karşıt kutuplara yerleştirmemektedir. Her şeye karşın, bu yaklaşımda İtalya’da 15. yüzyılın ikinci yarısının öneminin kabul edilmesi bizim incelememiz açısından önemlidir.

9 Bu metin Krzysztof Pomian’ın da dikkatini çekmiştir: *L’Ordre du temps, a.g.e.*, s. 123-125.

Daniel'in dört krallığına ve Aziz Augustinus'un altı çağına paralel dönemlendirmeler, genel olarak 18. yüzyıla kadar devam ettiler. Ama Ortaçağ'da da zaman üzerine, 14. yüzyılda şekillenen bir düşünce doğacaktı.

Ortaçağ Terimi Sonradan Ortaya Çıkmıştır

Gerçi Genç Dionysius'tan beri,¹ Hristiyan dünyada yaşayan erkek ve kadınlar, en azından kilise ve kilisedışı elitin mensupları olanlar, İsa'nın tecessümüyle ve özellikle de İmparator Constantinus'un 4. yüzyılın başında Hristiyanlığı benimsemesiyle birlikte insanlığın yeni bir çağa girdiğini biliyorlardı. Ama geçmişe yönelik hiçbir resmi dönemlendirme mevcut değildi ve tek kronolojik kopuş anı hâlâ İsa'nın doğumu, yani Milat'tı. Dönemlendirme isteği ancak 14. ve 15. yüzyıllarda, belirli bir dönemin sonunda ortaya çıktı ve zaten ilk tanımlanan da bu dönem oldu: Ortaçağ.

Ortaçağ'da aşağı yukarı pagan ve Hristiyan'a tekabül eden eski (*ancien*) ve yeni (*moderne*) kavramları tedavülde olsa da, ilginç bir şekilde kendisinden önce gelen Antikçağ'ın henüz tanımlanmamış olduğunu kaydedelim. Latince *antiquitas*'tan gelen “antikite” kelimesi o sırada “yaşlanma, eskime” anlamında kullanılıyordu –bu, Augustinus anlayışının Hristiyan devrinden önce insanlığın yaşlılık dönemine eriştiğinin kabul edildiğinin teyidiydi (s.32).

14. yüzyıldan itibaren, ama özellikle de 15. yüzyılda çoğu İtalyan birkaç şair ve yazar yeni bir atmosferde yol aldıkları, kendilerinin de daha önce benzerine rastlanmamış bu kültürün hem ürünleri hem de başlatıcıları oldukları his-

1 Karş. yuk. s. 8.

sine kapıldılar. Dolayısıyla, neyse ki içinden çıkabildiklerini düşündükleri dönemi kötileyici bir biçimde tanımlamak istediler. Onlarla noktalanın bu dönem aşğı yukarı Roma İmparatorluğu'nun sona ermesiyle başlamıştı. Roma İmparatorluğu onların gözünde sanat ve kültürü temsil eden bir çağdı; aslında pek de iyi bilmedikleri büyük yazarlar bu çağda öne çıkmıştı: Homeros, Platon (Ortaçağ'da sadece Aristoteles kullanılmıştı), Cicero, Vergilius, Ovidius, vb. Dolayısıyla tanımlamaya çalıştıkları bu dönemin tek özelliğı, hayali bir Antikçağ ile tahayyül edilen bir modernite arasında yer almasıydı: Bu nedenle ona "orta çağ" (*media ætas*) adını verdiler.

Bu deymiyi 14. yüzyılda ilk kullanan, büyük İtalyan şairi Petrarca (1304-1374) oldu. Onu 15. yüzyılda, özellikle de Floransa'da şairler, ama en çok da filozoflar ve ahlak yazarları izledi. Hepsinde yeni bir ahlakı ve yeni değerleri temsil ettikleri duygusu vardı; bu değerlerde Tanrı'nın ve havari-lerin, azizlerin, vb mutlak üstünlüğünden çok, erdemleri, güçleri, varoluş haliyle "insan" öne çıkıyordu: Bu nedenle kendilerine "hümanist" adını verdiler. Zaten, kronolojik bir dönemlendirme değeri yüklenen "Ortaçağ" terimi de ilk kez 1469'da, önde gelen bir hümanist olarak kabul edilen Papalık kütüphanecisi Giovanni Andrea Bussi'nin (1417-1475) eserinde kullanıldı: Bussi, "Ortaçağ'ın (*media tempestas*) eskileriyle günümüzün yenilerini" birbirinden ayırıyordu.

Bununla birlikte, "Ortaçağ" deymiminin 17. yüzyıl sonuna kadar yaygın bir şekilde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. 16. ve özellikle de 17. yüzyılda Fransa, İngiltere ve İtalya'da daha çok "feodalite"den söz ediliyordu. Ama İngiltere'de âlimler tarafından bu dönemi ifade etmek için giderek "karanlık çağlar" (*dark ages*) deymiyi kullanılır oldu. 1688'de de Lutherci Alman tarihçi Christoph (Keller) Cellarius, *Dünya Tarihi* eserinin ikinci cildinde Ortaçağ'ı İmparator Constantinus'tan İstanbul'un 1453'te Türkler tarafın-

dan alınmasına kadar uzanan bir dönem olarak tanımlayan ilk kişi oldu.² Sonunda “Ortaçağ” deyimini veya ona denk ya da yakın ifadeler, Leibniz’den Rousseau’ya kadar 18. yüzyıl filozoflarına kendilerini kabul ettirdiler.

Yine de Ortaçağ’ın olumsuz yan anlamından sıyrılıp belirli bir parıltıya bürünmesi için 19. yüzyılı ve romantizm akımını beklemek gerekti: Victor Hugo’nun *Notre-Dame de Paris*’si buna örnektir. Ayrıca Fransa’da 1821’de *École Nationale Des Chartes* kurulur; Almanya’da ise 1819-1824 arasında eski ve özellikle de Ortaçağ Almanya’sına ilişkin kaynakları yayımlayan *Monumenta Germaniae Historica* yayın hayatına başlar. Victor Cousin şöyle yazar: “İlk özgürleşme döneminde suçlanan, aşağılanan, küfredilen Ortaçağ artık hararetle, hatta tutkuyla incelenmeye başlanıyor.”³ Hem bilimsel hem toplumsal bir vasma bürünen Ortaçağ tarihi hatta küresel bir dal haline gelmeye de uğraşmaktadır. Amerikalı Charles Haskins (1870-1937) ve onun “12. Yüzyıl Rönesansı” hakkındaki eserinin⁴ yanı sıra asıl Fransız Marc Bloch (1886-1944) ve *Annales* ekolüyle birlikte Ortaçağ, pırıltıları (özellikle “katedraller devri”) ve gölgeleriyle yaratıcı bir çağa dönüşür. Ancak terim tarihçilerin arasında kötileyici anlamını yitirmiş olsa bile, “Artık Ortaçağ’da değiliz” deyişi, bu devir hakkındaki karanlık çağ imgesinin sürdüğünün kanıtı olarak varlığını korumaktadır.

15. yüzyıl ile 18. yüzyıl sonu arasındaki bu olumsuz Ortaçağ algısının tarihi Eugenio Garin tarafından anlatıl-

2 Bununla birlikte, *Media Aetas* deyimine 1518’de İsviçreli âlim Joachim von Watt’ta (Vadian) ve *Medium Aetum* şeklinde de 1604’te Alman hukukçu Goldast’ta rastlanır. Bkz. G. L. Burr, “How the Middle Ages got their name?”, *The American Historical Review*, c. XX, no: 4, Temmuz 1915, s. 813-814. Bana bu makaleden söz eden Jean-Claude Schmitt’e teşekkür ediyorum.

3 Victor Cousin, *Œuvres*, c. I: *Cours de l’histoire de la philosophie*, Brüksel, Hauman & Cie, 1840, s. 17.

4 Ch. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1927.

mıştır.⁵ Bu incelemede bir yandan yenilenme ve yeniden doğuş kavramlarına, diğer yandan da Ortaçağ'ı ayırt edici özelliği cehalet olan kara bir dönem şeklinde göstermek için Avrupalı düşünürler tarafından kullanılan koyu karanlık kavramlarına ışık tutulmaktadır. Ancak 19. yüzyıl başında, Ortaçağ hakkında yeni ve daha olumlu bir imgeden yana olanlar, özellikle de *Apologia dei Secoli Barbari* (1824) adlı eseriyle Costantino Battini (1757-1832) bu dönemi karanlık bir çağ olarak görenler –ki bu görüş 18. yüzyıl sonunda Saverio Bettinelli (1718-1808) tarafından özetlenmiştir ile polemige girebilmiştir.

Tarihin dönemlendirilmesi asla yansız ve masum bir edim değildir: Ortaçağ imgesinin modern ve çağdaş dönemlerde geçirdiği evrim bunu kanıtlamaktadır. Bu imge üzerinden tanımlanan sıralanışlara yönelik bir değerlendirme, kolektif de olsa bir değer yargısı kendini belli etmektedir. Zaten bir tarihsel dönemin imgesi zaman içinde değişebilir.

Demek ki, insan eseri olan dönemlendirme hem yapay hem de geçicidir. Bizatihi tarihle birlikte o da değişmektedir. Bu bakımdan ikili bir faydası vardır: Geçmiş zamana daha iyi hâkim olmayı sağladığı gibi, insan bilgisinin adına tarih denen aracının kırılğanlığını da vurgulamaktadır.

İnsanlığın parlak bir dönemden çıkıp en az o kadar şaşaalı bir başka döneme girmeyi beklemekte olduğu fikrini ifade eden “Ortaçağ” terimi, daha önce de belirttiğimiz üzere, 15. yüzyılda esas olarak Floransa’da yayılır: Bu nedenle adı geçen kent hümanizmanın merkezi olarak gösterilmiştir. “Hümanizma” terimi de ancak 19. yüzyılda dolaşıma girer: 1840’a doğru düşüncenin ve toplumun merkezine insanı yerleştiren öğretiyi ifade etmek için kullanılır. Anlaşıldığı kadarıyla ilk olarak Almanya’da görülür, sonra

5 E. Garin, “Medio Evo e tempi bui: concetto e polemiche nella storia del pensiero dal XV al XVIII secolo”, V. Branca (ed.), *Concetto, storia, miti e immagini del Medio Evo*, Floransa, Sansoni, 1973, s. 199-224.

1846'da Pierre Joseph Proudhon'da karşımıza çıkar ve "Rönesans hümanistleri" terimi de 1877'de belirir. "Rönesans" teriminin epey bir süre sonra "Ortaçağ" terimi karşısında kendini kabul ettirdiği görülmektedir. Bu iki terim arasındaki karşıtlık ise Jules Michelet'nin 1840'ta Collège de France'ta verdiği derslere dayanır: Bu konuya tekrar döneceğiz.

Şimdi biraz geriye doğru gidersek, kronoloji daha net olmadığı gibi daha erken bir tarihte de ortaya çıkmamıştır. Ortaçağ'da "Antikçağ" kavramı âlimler tarafından Yunanistan ve Roma için kullanılmaktadır. İçinden bir şekilde Ortaçağ'ın çıkacağı bir Antikçağ fikri –zira antik diye adlandırılan bu dönemin Ortaçağ din adamlarının çoğunun modeli ve hasreti olduğu anlaşılmaktadır ancak 16. yüzyılda ve epey muğlak bir biçimde belirir. Montaigne İtalya seyahatini (1580-1581) anlatırken, "Antikite"ye Ortaçağ'dan önce gelen dönem anlamında başvurur. Ama Du Bellay, *Antiquités de Rome* (1558) adlı eserinde terimi sadece çoğul olarak kullanır.

Bu noktada iki saptama yapmak gerekiyor. Birincisi, zamanı dönemlendirmenin bu uzun tarihi içinde İtalya önemli bir yer tutmaktadır. Pagan dönemden Hıristiyanlığa kadar, efsaneye göre MÖ 753'te (o sırada böyle bir referans olmadığını hatırlatmak isterim; zira İsa'nın doğumunun, yani Milat'ın Hıristiyan dönemlendirme içine girip hâkim olması ancak 6. yüzyılda Genç Dionysius ile birlikte gerçekleşmiştir) Romulus ve Remus tarafından kuruluşundan itibaren Batı'nın zamanını belirleyen Roma olmuştur. İtalya'nın Ortaçağ tarihinde özel bir yer tutmasını sağlayan başka hususiyetler de vardır: Önce Lombardlar sonra da Charlemagne tarafından fethedilmesi; hem Hıristiyan Kilisesi'nin hem de Papalık devletlerinin başı olan papanın Roma'da olması; monarşi hâkimiyetindeki Avrupa'da İtalya'nın "komün" rejimi; ticaretin (özellikle de de Doğu ile

ticaretin) ve sanatın önemi. Bu İtalyan özgünlüğüyle “Rönesans” teriminin ortaya çıkışında da karşılaşacağız.

İkinci saptama ise, “Antikçağ” ve “Ortaçağ” adı verilen dönemler arasındaki geçişle ilgilidir. Uzun süre, Antikçağ’ın sonu ya İmparator Constantinus’un Hristiyanlığı kabulü (Milano Fermanı, 313), ya da Bizans İmparatoru’na Batı (Roma) İmparatorluğu’nun alametlerinin gönderilmesiyle (476) ilişkilendirilmiştir. Ama bir dönemden diğerine geçişin uzun, adım adım ilerleyen, üst üste binmelerle dolu bir süreç olduğu birçok tarihçi tarafından vurgulanmıştır. Bu nedenle iki dönem arasında net bir kırılma tarihi saptanamayacağı düşüncesi ortaya atılmıştır. Günümüzde ise, 3. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar süren bir değişim yaşandığı yaklaşımı ağırlık kazanmış ve bu süreci ilk kez *Spätantike* diye tanımlayan Alman tarihçilerin izinden gidilerek, söz konusu döneme “Geç Antikçağ” adı verilmiştir.⁶

Bir başka dönemsel kopuş türüne Marksistlerde rastlanır; bu kopuş üretici güçlerdeki dönüşüme bağlanmaktadır. En sık zikredilen örneği metodolojik bakımdan hatırlatmakta yarar var. Bu örneğin kaynağı, Almanya bölündüğü sırada Demokratik Almanya’da yaşayan ve Parti üyesi olmamakla birlikte Marksist tarih görüşünü benimseyen Ortaçağ tarihçisi Ernst Werner’in yazdığı bir makaledir.⁷ Werner’e göre, Antikçağ’dan Ortaçağ’a geçiş kölecilikten feodaliteye geçişle örtüşmektedir. “Feodalite” terimini yerinde bulmadığım için bu sorun üzerinde fazla durmayacağım. “Feodalite” terimi, 18. yüzyıl hukukçularında “fief” Ortaçağ sisteminin tipik toprak mülkiyeti haline geldiği için, zaman zaman “Ortaçağ” teriminin yerini almıştır. Ama bu; dönemin ne zenginliğini, ne dönüşümlerini, ne de toplumsal

6 Bkz. Bertrand Lançon’un aydınlatıcı incelemesi: *L’Antiquité tardive*, Paris, PUF, “Que sais-je?”, 1997.

7 E. Werner, “De l’esclavage à la feodalite: la périodisation de l’histoire mondiale”, *Annales ESC*, 17-5, 1962, s. 930-939.

ve kültürel niteliğini aktarabilmektedir. Bana öyle geliyor ki, “Ortaçağ” tarihin akışı içinde kendisine yüklenen kötüleyici anlamdan kurtulmuştur; bu terimde ısrar etmek daha kullanışlı olacaktır, onu koruyalım.

Uzun bir Ortaçağ’ın varlığını ve Rönesans’ın kendi başına ayrı bir dönem olarak kabul edilemeyeceğini ispatlamak için kaleme aldığım bu denemenin sonunda, örneğin *L’Histoire continue*⁸ adlı eseriyle Georges Duby’nin ve özellikle de uzun dönem (*longue durée*) kavramıyla Fernand Braudel’in açtıkları perspektiflerin tarihsel inceleme alanına sunduğu yeni ufukları gözden geçireceğiz.

Şimdi de tarihin dönemlendirilmesinde büyük öneme sahip bir ana değinmek gerekiyor: Anlatı ve ahlak eseri olarak tarihsel türün, bir bilgi dalına, profesyonel disipline ve en önemlisi de eğitimde verilen bir derse dönüşmesi.

8 G. Duby, *L’Histoire continue*, Paris, Odile Jacob, 1991.

Tarih, Eğitim, Dönemler

Tarihçi dönemlendirme ile hem bir zaman anlayışına şekil verir, hem de en sonunda “tarih” adı verilen geçmişin sürekli ve genel bir resmini sunar.

Hristiyan dünyada, özellikle de Avrupa’da iki zaman anlayışı ilk bakışta her türlü dönemlendirmeyi dışlar gibi görünmekle birlikte, aslında onlar da dönemlendirme kuralına uyarlar. Bunlardan ilki bir zaman zinciri anlayışdır: Jean-Claude Schmitt, 13. yüzyıl başının Fransa Kraliçesi Blanche de Castille’in meşhur mezmur kitabının ikonografyasından hareketle bu zinciri gözler önüne sermiştir.¹ Bununla birlikte, bir zincir, halkaların oluşturduğu daha uzun veya kısa dizilerden kaynaklanan bir parçalılık içerebilir, dolayısıyla da bir dönemlendirme çalışmasıyla çelişmez. Yine Jean-Claude Schmitt tarafından saptanan ikinci yaklaşım, kutsal tarih tarafından önerilmiştir. Kutsal tarih, Eski Ahit’in eski bölümlerinde yapıldığı üzere, pekâlâ birbirini izleyen zaman dönemlerine ayrılabilir; özellikle Tevrat’ın yerini kehanet kitapları veya Krallar Kitabı ya da Hâkimler Kitabı gibi tarihsel kitaplar aldığında bu durum göze çarpmaktadır.

Aslında, hiçbir “nesnel” tarih kuramına mahal vermeyen döngüsel zaman dışında, tüm zaman anlayışları

1 J.-Cl. Schmitt, “L’imaginaire du temps dans l’histoire chrétienne”, *PRISMA*, c. XXV/1 et 2, no: 49-50, 2009, s. 135-159.

rasyonel hale getirilip izah edilmeye elverişlidir; böylelikle “tarihe” dönüşürler ve gerek insan toplumlarının belleğinde gerekse tarihçinin çalışmasında bir veya birçok dönemlendirme geliştirilmesine izin verirler.

Genelde Batı tarih anlayışının iki kökeni olduğu kabul edilir: Bir yanda, özellikle Herodotos’tan (MÖ 5. yüzyıl) itibaren Yunan düşüncesi;² diğer yanda da Kutsal Kitap ile İbrani ve Hristiyan düşünceleri.³ Bugün “tarih” dediğimiz şey daha sonra yavaş yavaş oluşmuş, önce özel bir bilgi alanı, daha sonra da öğretilen bir ders haline gelmiştir. Tarihi dönemlere ayırma ihtiyacı bu iki gelişmenin sonucu olarak doğmuştur.

Tarihin özel bir bilgi alanı olarak oluşması birçok çalışmada ele alınmıştır. İlk sırada Bernard Guenée’nin eserlerini sayabilirim.⁴ Bir bilgi alanı olarak tarihin habercisi sayılabilecek eserler çeşitli niteliklerde ve yazarları da farklı tiplerdeydi. Kilise tarihine veya kendi manastırının tarihine dalan keşişin yanında, Jean Froissart (1337?-1410?) gibi bir saray kronikçisi ya da Vincent de Beauvais gibi bir ansiklopedi yazarıyla da karşılaşılabilirdi. Tarih üretiminin bir bölümü, zamanın sürekliliğini çağrıştıran rulolar üzerinde gerçekleştiriliyordu.

Bu dünyada modern anlamıyla tarihçiye en yakın kişilik kronikçiydi. Bununla birlikte, ilk önemlileri 12. yüzyıl sonu ve 13. yüzyıl başında olmak üzere 15. yüzyıl sonuna kadar tüm Avrupa’da üniversiteler kurulunca, bu kronik tarihinin

2 Özellikle bkz. F. Hartog, *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris, Gallimard, 1980. Sık sık rastlanan mit ve destandan tarihe geçiş, bu örnekte Homeros’tan Herodotos’a uzanan bir çizgide, zaman hakkındaki Yunan düşüncesinin evrimiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca bkz. F. Hartog (ed.), *L'Histoire d'Homère à Augustin*, Paris, Seuil, 1999.

3 Burada Pierre Gibert’in *Yeşu Kitabı*’ndan hareketle ortaya attığı teze dayanıyorum: *La Bible à la naissance de l'histoire*, Paris, Fayard, 1979.

4 B. Guenée, *Etude sur l'historiographie médiévale*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1977; *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, Aubier, 1980, yeniden basım, 1991; “Histoire”, a.g.m., s. 483-496.

öğretilmeye elverişli olmadığı ortaya çıktı. 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl sonu arasında işler yavaş yavaş değişti.

17. yüzyılda bilgi üretiminde (tarihsel kaynakların araştırılması, oluşturulması veya işlenmesi) kaydedilen ilerlemeler bu gelişmede merkezi bir yer işgal etmektedir. O dönemde sivrilen çok sayıda âlim içinde iki de Fransız vardı: Bizans araştırmacısı ve sözlük yazarı Senyör Du Cange (1610-1688) –özellikle de *Glossarium mediae et infimae latinitatis* (1678) isimli Ortaçağ Latincesi sözlüğü önemlidir ile daha çok Paris kapılarının hemen dışındaki Saint-Germain-des-Près Manastırı’nda çalışan ve diğer eserlerinin yanı sıra *De re diplomatica*’nın da (1681) yazarı olan Benedikten Dom Jean Mabillon (1632-1707). Berat ve sözleşme ilmi hakkında bir eser olan *De re diplomatica*, bu belgelerin anlaşılması ve incelenmesini, yani paleografiyi ele alıyordu. Dom Mabilon’unkiyle benzer bir ilmi çalışma da İtalyan Lodovico Antonio Muratori tarafından gerçekleştirildi; Muratori, 28 ciltlik *Rerum Italicarum Scriptores*’i yayımladı (1723-1751).

Özellikle Ortaçağ’a ilişkin bu bilgilerin 17. ve 18. yüzyıllarda yayılması, Arnaldo Momigliano’nun yöntem “devrimi” adını verdiği olgunun önünü açtı:⁵ Tarihçinin duyduğu gerçek aşkı, artık kanıtların yönetilmesinden geçiyordu. O zaman, farklı dönemlendirmeler, tarihsel gerçekleri ortaya çıkarma amacındaki sistemlere dayanmaya başladı.

Bununla birlikte, tarihin dönemlere ayrılabilen bir bilgiye dönüşebilmesi için eğitim alanına da girmesi gerekir. Ders olarak öğretilen tarih sadece edebi bir tür olmaktan çıkar, zeminini genişletir. 12. yüzyıl sonundan itibaren Avrupa’da doğan üniversiteler hemen tarihi bir ders olarak önermezler, yine de bu yönde gelişen sürece önemli katkıda bulunurlar.

Fransa’da ise 17. yüzyıl öncesinde tarihi ders olarak öğretmek konusunda bir girişim, bilebildiğim kadarıyla,

5 A. Momigliano, *Problèmes d’historiographie ancienne et moderne*, çev. A. Tachet, Paris, Gallimard, 1983.

olmamıştır. François de Dainville tüm çabalarına karşın Cizvit okullarında böyle bir dersin varlığını kanıtlayamamıştır.⁶

Annie Bruter, 17. yüzyılda bir yandan eğitim sistemlerindeki değişim, diğer yandan da tarihçilik faaliyetleri sayesinde tarih eğitiminin nasıl ilk ve ortaöğretim kurumlarıyla, üniversitelere girdiğini göstermiştir.⁷ Bu arada tarihin kraliyet vârislerinin eğitimine dahil edildiği de görülmektedir. Örneğin Bossuet papaya bir mektup göndererek, XIV. Louis'nin oğlu olan veliaht prense verdiği ve verdirdiği eğitimi anlatır. Bazı yayıncılar ve yazarlar veliahtlara verilen bu eğitim hakkında az çok gizli yollardan bilgi edinmeyi başararak, bu eğitimi intihal eden veya ileriye götüren eserler çıkarırlar.

Aynı şekilde tarih eğitiminin alanı genişleyerek küçük çocuklara yönelir. Pedagoglar derslerine tarihin temellerini eğlenerek öğrenmeyi sağlayan oyunlar, masallar, öyküler katarlar. Örneğin Claude-Oronce Finé de Brianville'in (1608-1674) *L'Abrégé méthodique de l'histoire de France* adlı eseri, anekdotlar aracılığıyla Fransa krallarının birbirini takip eden saltanat dönemlerini anlatmaktadır. Desmarets de Saint-Sorlin'in (1595-1676) *Le Jeu de cartes*'ı krallar ve kraliçeler etrafında kurgulanmıştır.

Din de tarihsel referansa yeni bir yer açmıştır, örneğin geleceğin Kardinal de Fleury'si 1683'te *Catéchisme historique* adlı bir eser yayımlar.

Yine de hayale kapılmamak gerekir. Tarih henüz tam anlamıyla bir ders konusu olmamıştır.⁸ Ancak 18. yüzyıl

6 F. De Dainville, *L'Education des jésuites. XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Minuit, "Sens commun", 1978.

7 A. Bruter, *L'Histoire enseignée au Grand Siècle. Naissance d'une pédagogie*, Paris, Belin, 1998.

8 Örneğin bkz. J.-Cl. Dhotel, *Les Origines du catéchisme moderne d'après les premiers manuels imprimés en France*, Paris, Aubier, 1967, s. 431: "Fleury'nin girişimi çok sıcak karşılanmakla birlikte bizi yanıltmamalıdır. Yazarın fikrindeki tarihsel din dersi (*catéchisme*) bile, dogmatik din dersine giriş bahsinden ibarettir."

sonunda ve 19. yüzyıl başında bu hale gelecektir. Fransa'daki durum bu açıdan örnek kabul edilebilir.

Tarihçilerin ataları olan uzmanların veya ilk tarihçilerin kaynakları düzenli bir şekilde yayımlamaları, Fransa'da tarih eğitiminin önünü açmıştır. Bu isimler arasında ilk sırada Bolland'cılar yer alır; adlarını kurucuları olan Belçikalı Cizvit Jean Bolland'dan (1596-1665) almışlardır. 1643'ten itibaren *Acta sanctorum*'ları yayımlarlar: Hristiyan azizlerin yaşam öykülerini anlatan bu metinlerde “bilimsel” eleştirinin kuralları şekillendirilmiş ve uygulanmış, özellikle de her metinde kullanılan ana kaynaklar sayılmıştır. Bu temel yayın dizisini çeşitli ilmi yayınlar tamamlamıştır; bunların içinde 1882'den itibaren yayımlanan *Analecta Bollandiana* dergisi de bulunmaktadır; bu ilmi çevrede bile tarihin yaygınlaşması 19. yüzyıla kadar ağır aksak ilerlemiştir.

18. yüzyılın son otuz yılında bazı eğitim merkezlerinde, örneğin 1776'da açılan askeri okulların hazırlık bölümlerinde “tarih” adı ile öğretilen ders, daha çok “kıssalar” alanına girmektedir. Bu eğitim sisteminin ana amacı *Historia magistra vitae* (“Hayatı öğreten tarih”) diye ifade edilmiştir; Fransız Devrimi'nin hemen öncesi ve sonrasında ise, tarih eğitimi daha çok iyi yurttaşlar yetiştirmeye yöneliktir. Bazı tarihçiler ve öğretmenlerin bugün de yadsımayacakları bir niyettir bu.

Bonaparte döneminde, 1802'de liselerin açılmasıyla birlikte, tarih eğitimi –hâlâ kısıtlı bir yere sahip olsa da ortaöğretimde mecburi hale gelir. Fransa'da Restorasyon Dönemi ortaöğretimde tarih eğitiminin gerçek başlangıcına tekabül eder: Filozof ve antropolog Marcel Gauchet bu hususu gayet iyi göstermiştir. 1819'da Genel Sınav'da⁹ bir de Tarih ödülü konur. Tarih dersi 1820'de Bakalorya sınavının sözlü bölümüne dahil edilir. 1830'da da tarih ve coğrafya öğret-

9 *Concours Général*: Fransa'da 1747'den beri yapılan, en iyi Lise 3 ve Lise Son talebelerinin ödüllendirildiği yarışma –ç.n.

menliğı sınavı açılmaya başlar. Bir diğer önemli tarih ise, daha önce de belirttiğimiz üzere, 1821'de *École Nationale Des Chartes*'ın kurulmasıdır.

O sırada tarih ders kitaplarında benimsenen dönemlendirme, genelde Devrim'den önce tarihe yer veren kolejlerdeki tekrar eder: kutsal tarih ve mitoloji, Antikçağ tarihi, ulusal tarih. Bu dönemlendirme o devrin yöneticilerinin iki temel meselesini yansıtmaktadır: İster Hıristiyan, ister pagan biçimiyle olsun, dinin tarihteki yerini sürdürme kaygısı; ulus adı verilen devletlerin, Devrim tarafından tasdik edilen öneminin bilincine varılması.

Fransa'da 19. yüzyılın bir diğer özelliğı, gerçek tarihçilerin en yüksek siyasi mevkilere yükselmeleridir. Örneğın Louis-Philippe döneminde Guizot 1830-1848 arasında önce içişleri, sonra milli eğitim, en sonunda da dışişleri bakanı olur. III. Napoléon döneminde, Victor Duruy 1863-1869 arasında milli eğitim bakanlığı yapar. 19. Yüzyıl sonunda Ernest Lavissey, Gabriel Monod, Charles Seignobos tarihçilik vasfının ötesine geçerler; örneğın Lavissey'in ilk baskısı ders kitabı yapılan *Histoire de France*'ı bir tür ulusal tarih el kitabı haline getirir.¹⁰

Tarihin üniversite eğitimine alınmasını ise, Avrupa'da bu disipline hasredilmiş kürsülerin kurulması üzerinden takip etmek mümkündür.¹¹

Tarihin bağımsız bir bilgi dalı olarak en erken kabul edildiğı ve eğitiminin en erken başlayıp hem üniversite düşüncesine hem de –ülke o sırada siyasi açıdan hâlâ bölünmüş durumda olsa da– ulusal ruha en derinlemesine nüfuz ettiğı ülke Almanya'dır. Bu öne çıkışı tetikleyen 16. yüzyıldaki

10 Bu bölümde P. Garcia ve J. Leduc'ün mükemmel makalelerinden yararlandım: "Enseignement de l'histoire en France", Chr. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia ve N. Offenstadt (ed.), *Historiographies. Concepts et débats I*, a.g.e., s. 104-111.

11 Bu taslak için öncelikle A. Momigliano'nun parlak kitapçığından yararlandım: *Tra Storia e Storicismo*, Pisa, Nistri-Lischi, 1985.

Reform hareketi olmuştur. Wittenberg'de daha 16. yüzyıl başında dünya tarihi eğitimi verilmektedir; 1527'de kurulan Protestan Marburg Üniversitesi'nde ve 1535-1536'da kurulan Protestan Tübingen Üniversitesi'nde de tarih eğitimi önemli bir yer işgal etmektedir. Ayrıca tarih, başka bir dersle birlikte de verilebilmektedir: Königsberg Üniversitesi'nde 1544'te kurulan tarih ve retorik kürsüsü, aynı yıl Greifswald'da açılan tarih ve poetika kürsüsü, Jena'da 1548'de açılan tarih ve etik kürsüsü, 1558'de Heidelberg'de ve 1564'te Rostock'ta açılan tarih ve poetika kürsüleri, tarih dersinin de içinde yer aldığı bu "çift" derslerin verildikleri çerçeveleri oluşturmuşlardır. Nihayet, 1568'de Freiburg'da ve 1628'de Viyana'da özerk tarih kürsüleri kurulur. Tarih dalının Germen dünyasında 1550-1650 arasında bağımsız bir şekilde yayıldığı kabul edilebilir. Üniversite tarih eğitiminde, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Göttingen Üniversitesi'nin modeli takip edilmiştir.

Fransa'daki Guizot ve Michelet örneklerine benzer biçimde, Almanya'da tarih modasını başlatan iki büyük tarihçi, ne yazık ki Roma tarihi hakkındaki eserini tamamlayamayan Carsten Niebuhr (1733-1815) ile meşhur bir Roma tarihi yazıp *Monumenta Germaniae Historica*'nın yönetimini üstlenen Theodor Mommsen'dir (1817-1903).

İngiltere de bu alanda erken davranan ülkelerdendir. Daha 1622'de Oxford'da antik tarih kürsüsü açılmış, Cambridge'de ise genel tarih kürsüsü 1627'de kurulmuştur. Oxford ve Cambridge'de aynı yıl, 1724'te modern tarih kürsüleri de açılır.

İsviçre'de ise Basel Üniversitesi'nde 1659'da bir tarih kürsüsü kurulur.

İtalya'da Pisa Üniversitesi 1673'te bir kilise tarihi kürsüsü açar ve Pavia Üniversitesi'nde de 1771'de tarih ve belagat kürsüsü kurulur. Gerçekten de tarihin yapılandırıldığı diğer bölümlerden, çoğunlukla da ahlak ve retorikten kop-

ması epey zaman almıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında Torino, Padua, Bologna'da henüz tarih kürsüsü bulunmadığını kaydetmekte yarar var. İlk modern tarih kürsüsü 1847'de Torino'da açılır.

Fransa ise bu alanda çok geç kalmıştır. Collège de France'ta bir tarih ve ahlak kürsüsü ancak 1775'te, bağımsız bir tarih kürsüsü ise ancak 19. yüzyıl sonunda kurulur. Sorbonne'da ilk antik tarih kürsüsü 1808'de, ilk modern tarih kürsüsü ise 1812'de belirir.

İspanya'da, Oviedo Üniversitesi'nde bir tarih kürsüsü kurulması için 1776 yılını beklemek gerekir. İrlanda'da, Dublin'deki Trinity College'da 1762'de bir modern tarih kürsüsü açılır.

Demek ki tarihin bir ders konusu haline gelmesi, Avrupa'nın entelektüel hâkimiyetiyle ilgilidir.

Diğer kıtalar ve uygarlıklar kendi tarihleri ve dünya tarihi hakkındaki bilgilerini başka yollardan, özellikle de dinsel araçlarla temin etmektedirler. Avrupa'da da uzun süre durum buydu. Amerika Birleşik Devletleri'ne gelince, tarihle Batı ve genelde dünya düzeyinde bir bilgi olarak ilgilenmeleri için, önce kendi tarihlerini yaşayıp genel tarihte kendi ölçülerine göre önemli bir yer işgal etmeleri gerekecektir.

Şimdi 19. yüzyılın, tarihin en azından Batı dünyasında kendi özgüllüğünü kazandığı, eğitimde bir ders haline geldiği noktasına ulaştık.¹² Tarihçilerin ve öğretmenlerin tarihi daha iyi anlamak, dönüm noktalarını daha iyi kavramak ve dolayısıyla daha iyi öğretebilmek için artık dönemlere ayırma meselesini sistemli bir hale sokmaları gerekmektedir.

12 Bu konudaki çok zengin kaynakça içinden şu çalışmaları sayabiliriz: B. Guenée, "Histoire", a.g.m., s. 483-496; J. Le Goff, *Histoire et mémoire*, Paris, Gallimard, 1988; F. Hartog, *Croire en l'histoire*, Paris, Flammarion, 2013 ve *Evidence de l'histoire. Hagiographie ancienne et moderne*, Paris, Gallimard, "Folio", 2001; R. Koselleck, *L'Expérience de l'histoire*, Paris, Gallimard-Seuil, 1997; P. Ricœur, *Mémoire, Histoire, Oubli*, Paris, Seuil, 2000.

Ortaçağ'dan başlayarak o güne kalıncaya kadar en çok kullanılan bölümlleme, tarihin iki büyük aşamasını tanımlayan Eskiler ve Yeniler arasındaki karşıtlık olmuştur. Ama Batı'da yavaş yavaş "Antikçağ" adı verilen bir dönem öne çıkar; modernite ise sonu gelmez tartışmalara konu olur.

Ayrıca, aydınlık Rönesans ile karanlık Ortaçağ karşıtlığı da aynı 19. yüzyılda yeniden ortaya çıkmıştı. O halde bizim de artık bu denemenin ana konusu olan Ortaçağ ile Rönesans arasındaki ilişkileri daha yakından ele almamızın zamanı geldi.

Yeniden Doğuşun (Rönesansın) Doğuşu

Bir öncekine zıt yeni bir döneme, karanlık bir aşama olarak kabul edilen dönemden aydınlığa geçiş fikrinin ilk kez 14. yüzyılda İtalyan şair Petrarca tarafından ortaya atıldığını görmüştük. Ona göre 4. yüzyılda sona eren şanlı Yunan-Roma dönemini, bir “barbarlık” ve “koyu karanlık”, uygarlığın üzerine “karanlığın çökmesi” devri izlemişti. Yine ona göre “Eskiler’in” düşünme ve yazma tarzına dönmek gerekiyordu. Ama “Rönesans” terimi ve Ortaçağ’ın ardından gelip ona karşıt olan büyük bir tarih dönemi tanımı 19. yüzyıla aittir. Bu terim ve tanım Jules Michelet’nin (1798-1874) eseridir.

Michelet ilk zamanlar, 1833’te çıkmaya başlayan *Histoire de France* adlı eserinde Ortaçağ’ı över. 16. yüzyıl ve Reform hareketi yaklaşınca kadar süren bu aydınlık ve yaratıcı dönem, Michelet’nin verimli ve ışıltılı tarih anlayışına uymaktadır.

Michelet 1869 tarihli önsözünde Ortaçağ Fransa’sını anlatırken bir tarihçinin o güne dek hiç kullanmadığı yayımlanmamış kaynaklara başvurduğunu belirtmiştir:

1830’a (hatta 1836’ya) kadar bu dönemin dikkat çekici tarihçilerinden hiçbirini, gerçekleri kitapların dışında, o sırada büyük çoğunluğu henüz yayımlanmamış birinci el kaynaklarda, kütüp-

hanelerimizdeki el yazmalarında, arşivlerimizdeki belgelerde arama ihtiyacını hissetmemiştir.¹

Ama Michelet için belge, eserinin en başından itibaren, hayal gücü için bir sıçrama tahtası, görü için bir tetikleme aracıydı. Daha sonra, Michelet'nin tarihçinin çalıştığı yerlerin gizemi içinde yankılanan arşivlerin sesini aktardığı bölüm gelir. Engin bilgi, eser tamamlandığı zaman sanatçı, tarihçi tarafından ortadan kaldırılması gereken bir iskeledir. Yani Michelet'nin 1830'lu yıllardaki Ortaçağ'ı arşiv belgelelerinin olduğu kadar, kendi hayal gücünün de ürünüdür.

Aynı zamanda bu eser onun yaşamının ve kişiliğinin bir kopyası gibidir. Bir şenlik, aydınlık, hayat, taşkınlık çağı olan Michelet'nin Ortaçağ'ı, ilk eşi 1839'da öldükten sonra hüznü, gerici, donmuş, kısır bir döneme dönüşür. Bir zamanlar Ortaçağ'da sanki çocukluğunu, ana kucağını bulan tarihçi şimdi onu uzak, farklı, hatta düşman bir dönem olarak görmektedir. Yeni bir ışığa özlem duymaktadır: Bu da Rönesans olacaktır.²

Lucien Febvre (1878-1956) Rönesans'ın Michelet tarafından icat edilmesi hakkında kaleme aldığı ünlü makalesinde, 19. yüzyılın ilk yarısında dönemin büyük yazarlarının 15.-16. yüzyıllar hakkındaki takdir hislerinin geliştiğini hatırlatır.³ Söz konusu yazarlar arasında Stendhal, Sainte-Beuve, Hugo, Musset sayılabilir. Ama ne bu yazarlardan biri, ne de o dönemde yaşamış herhangi biri bu dönemi ifade etmek için belirli bir kelime kullanır. Çünkü o sırada

-
1. J. Michelet, *Œuvres complètes*, c. IV, ed. P. Viallaneix, *Histoire de France*, kitap 1-4, Paris, Flammarion, 1974, s. 11.
 2. J. Le Goff, "Le Moyen Âge de Michelet", *Un autre Moyen Âge*, Paris, Gallimard, "Quarto", 1999, s. 23-47.
 3. L. Febvre, "Comment Jules Michelet inventa la Renaissance", *Studi in onore di Gino Luzzatto*, Milano, 1950; *Pour une histoire à part entière* içinde yeniden yayımlanmıştır (Paris, SEVPEN, 1962) ve *Le Genre humain*, no: 27, "L'Ancien et Le Nouveau", Paris, Seuil, 1993, s. 77-87.

tarihçiler ve kültürlü zümre, “antik”, “ortaçağ”, “modern” arasındaki beylik bölümlenme dışında, tarihi dönemlere ayırma alışkanlığını edinmemişlerdir.

Lucien Febvre “rönesans” teriminin, küçük “r” ile yazıldığında “sanatların yeniden doğuşu” veya “edebiyatın yeniden doğuşundan” söz ederken sık sık kullanıldığını belirtir. Ama tarihin akışı içinde bir diriliş duygusundan biz-zat etkilenen Michelet, Avrupa’da, özellikle de İtalya’da 15. yüzyıl ile başlayan döneme, büyük “R” ile yazılan “Rönesans” adını verir. 1838’de Collège de France’a seçilen ve 23 Nisan’da ilk dersini veren Michelet, bu terimin 1840-1860 arasında geniş ölçüde yayılmasını ve kendini bir dönem olarak kabul ettirmesini sağlayacak kürsüyü de bulmuş olur.

Michelet, *Histoire de France*’ta da yer verdiği iki kişilikten çok etkilenmiştir: Bourgogne Dükü Yiğit (I.) Charles ve Şarlken (V. Karl). Ama kendisi, Guizot ve Augustin Thierry Fransa’sının para hırsının kemirdiği, sıradan ve bayağı burjuva dünyasında yaşamaktadır. Umut, aydınlık, şiir esini taşıyan bir kelimenin ortaya çıkması, edebiyatı ve zihniyetleri istila etmesi gerekli görünmektedir. Bu kelime ortaya çıkar: “Rönesans.” Ama Michelet’nin 1840’taki Rönesans’ı, güzel bir Ortaçağ’ın yeniden doğuşu ve yeniden sıçrayışı değil; “inanılmaz ölçüde yapay, acayip ve doğaya aykırı bu halin”,⁴ yani Hıristiyan Ortaçağı’nın sona ermesidir. Michelet’nin kötümserliği kendi Ortaçağ’ını yutmuştur.

Bomba Collège de France’ta 1840’ta verdiği derste patlar. Ortaçağ karanlıkların dibine gömülür. Ve bir yıldız doğar: Rönesans. Michelet bunu dayatmıştır, “Onu içimde buldum ve o ben oldu.” diyecektir.⁵

Fransa tarihi dersini, Roma Galya’sından başlatıp 15. yüzyıl sonuna gelen Michelet şu açıklamayı yapar: “‘Haya-ta dönüş’ kelimesiyle birlikte Rönesans’a gelmiş olduk [...]

4 A.g.e., s. 85.

5 A.g.e., s. 87.

böylece aydınlığa ulaştık.”⁶ Aynı zamanda, Çin’e giden seyyah Marco Polo’yu, Amerika’yı keşfeden Kristof Kolomb’u takiben, küreselleşmenin başlangıcını da bu dönemde bulmaktadır. Bu aynı zamanda halkın monarşiler ve devletler karşısındaki zaferidir:

Ortaçağ’dan küçücük haliyle modern dünya çıkıyordu. [...] Basrolde herkes vardı ve bu büyük değişimin mimarı insandı. [...] Tanrı’nın yarattığı insan artık onun gibi yaratıcı olmuştu. Modern dünya, Ortaçağ’ın olumsuz polemikleri içinde bağında taşıyamadığı bu yeni dünya onun eseri oldu.⁷

9 Ocak 1840’taki ikinci dersinin başlığı bu düşünceden kaynaklanıyordu: “İnsanın Tanrı karşısındaki zaferi.”⁸

Michelet tarafından “modern dünyaya geçiş” olarak tanımlanan Rönesans, Paganizme, zevke, tenselliğe, özgürlüğe geri dönüşe işaret etmektedir. Onu diğer Avrupa uluslarına İtalya öğretmiş, İtalya savaşları sırasında önce Fransa’ya geçen Rönesans, sonra da Almanya ve İngiltere’ye sıçramıştır. Ayrıca Rönesans, tarihi, yorumcusu tarihçi olan bir akış içine yerleştirmektedir. Ortaçağ boyunca süren büyük yalnızlığının ardından halkın kaydettiği ilerlemelere ışık tutulması tarih eğitiminde ana hedeftir.

1841’deki dersin başlığı ise “Ebedi Rönesans”tır.⁹ Esas olarak İtalya’yı ve Fransa’nın bu ülkeye borçlu olduklarını konu almaktadır. Michelet, İulius Caesar’dan başlayarak, iki ülke arasında bir “karşılıklı bağımlılık” görmekte ve bunu “doğurgan bir evlilik”, “din, sanat ve hukuk tarafından sürdürülmüş uzun bir birlik” fikriyle ifade etmektedir. Şunu söyler:

6 J. Michelet, *Cours au Collège de France*, P. Viallaneix (ed.), c. I, Paris, Gallimard, 1995, s. 339.

7 A.g.e., s. 352-353.

8 A.g.e., s. 354-355.

9 A.g.e., s. 463.

Fransa'nın rahmine bereketi düşüren başlıca İtalyan fikri, geometri dehası, sivil topluma uygulanan düzen ilkesi, büyük ulaşım yollarının inşasıdır: Roma yolları her yöne giderdi.¹⁰

Fransa Kralı VIII. Charles'ın İtalya savaşlarını başlatarak "Alpler'den geçip uygarlığı aramaya gittiğini" ispatlamaya çalışır.¹¹

Michelet daha sonra İtalya'yı başta Floransa, sonra da Pisa gelmek üzere, Cenova, Venedik, Milano ve nihayet Roma ile muhteşem kentleri olan bir ülke diye tanıtır. Bu ülkenin güzelliğinin ve zenginliklerinin çok sayıda fatihi nasıl cezp ettiğini, onların da orada içinde özgürlüğün de yer aldığı şahane bir ganimet bulduklarını gösterir.¹² Michelet'ye göre, Floransa'nın büyüklüğü Savonarole'den gelmektedir ve bu ürkütücü Dominiken din adamını dahi-yane bir reformcu gibi gösterirken, kentin ve katedralinin güzelliğinin yanı sıra, Michelangelo'nun gömüldüğü Santa Croce Kilisesi'ni de över. Onun gözünde papalık, verimli bir sanat himayesini sürdüren güçlü bir iktidardır. Borgia'lardan kurtulduktan sonra, Machiavelli ile Michelangelo'yu himayesine alan II. Iulius döneminde parıltısına yeniden kavuşmuştur. "Lombardia ve Floranasa'nın dramatik güzelliğinden",¹³ Roma'dan sonra, Michelet'nin dikkatini Napoli'nin görkemi çeker. Michelet daha sonra, Fransa'nın İtalya'ya borçlu olduğu bazı hazineleri hatırlatır.

Venedik'i ve onun "tutku, fiziksel zevk ve rahatlıktaki özgürlüğünü, sanatın hizmetindeki özgürlüğünü" anar.¹⁴ Bunu takiben, Floransa'da sanatsal patlama ve matbaanın gelişmesi, Venedik'te Alde Manuce (1449-1515), her yerde

10 A.g.e., s. 421-422.

11 A.g.e., s. 424.

12 G. Arnaldi, *L'Italia e i suoi invasori*, Roma-Bari, Laterza, 2002.

13 J. Michelet, *Cours au Collège de France, a.g.e.*, s. 434.

14 A.g.e., s. 436.

gravürün gelişmesi, anatomi ve insan bedeninin incelenmesi, Roma'daki San Pietro'nun kubbesinin güzelliği, kadınların sahip olduğu nüfuz gelir.

Michelet bu modern devrin, bu "Rönesans'ın" tasvirini, yaşamını ve öğretisini birleştiren mistik bir çağrıyla sonlandırır. Tarihçi için herkesin toplu sesini aktarmanın bir zorunluluk olduğunu belirtir, çünkü "modern devir bu kalabalığın öne çıkışıdır, bu dilsiz dünyanın sesinin çıkmaya başladığı gerçekten kutsanmış bir andır"¹⁵ ve bu tespiti şahsileştirir: "Kendi içimde de bu umudu taşıyorum." Tarih, ölümlerin dirilişidir: "Ölmekte olduğumu hissettiğim için buna ihtiyacım var." (1841). "Ölümleri sevmek benim ölümsüzlüğümdür." (1838).¹⁶

Bir dönem olarak Rönesans'ın icadı Michelet'nin tüm etkisine rağmen, Fransa'nın kültürlü çevresi içinde, uzun süre, sanat tarihçisi Jacob Burckhardt'ın (1818-1897) hanesine yazılmıştır. *Die Kultur der Renaissance in Italien* ("İtalya'da Rönesans Uygarlığı") adlı eserinin Almanca ilk basımı 1860'ta, ikinci basımı 1869'da, sonra kuşa döndürülmüş bir üçüncü basımı da 1878'de çıkmış; daha sonra bu eser, büyük İtalyan Rönesansı uzmanı Walter Goetz tarafından 1922'de diriltiştir.¹⁷

Jacob Burckhardt Almanca yazar İsviçreli bir sanat tarihçisidir ve Berlin'de Alman tarih ekolünün kurucusu Leopold von Ranke'nin (1795-1886) öğrencisi olduktan sonra, 1844 ile istifa ettiği 1886 yılları arasında Basel Üniversitesi'nde sanat tarihi dersleri vermiştir. Almanya ve özellikle de İtalya'ya kısa seyahatler yapmıştır. İtalya'da

15 A.g.e., s. 463.

16 A.g.e., s. 464.

17 *İtalya'da Rönesans Uygarlığı* kitabının tarihi, eser ve farklı basımlarıyla ilgili bilgiler, H. Schmitt tarafından yayına hazırlanan ve R. Klein tarafından gözden geçirilip düzeltilen Fransızca basıma Robert Kopp'un yazdığı uzun önsözde derlenmiştir: *La Civilisation de la Renaissance en Italie*, Paris, Bartillat, 2012, s. 7-35.

Rönesans sanatı tarihiyle ilgili bir eser yazmayı düşünmüş, ama kitabın hazırlık aşamasında ilginç bir şekilde sanatın yerine uygarlığı (*Kultur*) geçirmiştir. İncelenen alanın genişliği nedeniyle bu eser, kendi konusunun çok ötesinde, Avrupa kültür tarihi için bir model ve kaynak haline gelmiştir. Öncelikle söz konusu eseri toplu bir şekilde tanıtmak isterim.

Burckhardt, “Sanat eseri olarak kabul edilen devlet” başlıklı ilk bölümde, 13.-16. yüzyıllar arasındaki İtalyalı tiranların ve büyük senyörlerin tarihini anlatarak başlar.¹⁸ Özellikle, “Rönesans hareketinin ağır ilerleyişine”¹⁹ dikkat çektiği Venedik ve “dünyadaki ilk modern devlet”²⁰ diye nitelediği Floransa ile ilgilenir. Orada bazı iktidar araçlarının (istatistik gibi) çok erken bir dönemde ortaya çıktığını, sanatsal Rönesans anlamında ise diğer büyük İtalyan kentlerine göre bir gecikmenin söz konusu olduğunu vurgular.

Burckhardt’a göre, İtalyan devletlerinin dış politikasına bir denge çabası, “politikanın nesnel bir şekilde ele alındığı ve müzakere sanatında yetenek sergilenen bir tarz” hâkimdir.²¹ Daha sonra, “sanat olarak kabul edilen savaş” bölümüne sıra gelir.²² En sonunda da, papalığı İtalya için bir tehdit olarak değerlendirir. Roma kentindeki çalkantıların, papaların nepotizminin (hısım, akraba kayırcılığı) ve din istismarının altını çizer. Gerçekten de VII. Clementius (1523-1534), Medici ailesindendi ve kendisinden önceki Borgia ailesi gibi bu aile de papalık iktidarıyla iç içe geçmişti. Papa İmparator V. Karl’a şiddetle saldırınca, imparator ordusunu İtalya’ya göndermiş ve askerleri 1527’de Roma’yı yağmalamışlardı. Burckhardt buna karşılık yine Medici ailesinden X. Leo’yu (1513-1521) göklere çıkarmıştır: “Ne

18 A.g.e., s. 41-170.

19 A.g.e., s. 115.

20 A.g.e., s. 116.

21 A.g.e., s. 138.

22 A.g.e., s. 140-143.

zaman Rönesans'ın görkemi söz konusu olsa", arkasında bu papanın bulunduğunu belirtir.²³

Burckhardt'ın kitabının ikinci kısmı bireyin gelişimine ayrılmıştır. Kültürünü içinde taşıyan Rönesans insanı kendini her yerde evinde gibi hisseder. Burckhardt yurtdışına iltica eden bir Rönesans hümanistinden alıntı yapar: "Eğitimli bir insan nereye yerleşirse yerleşsin keyifli bir hayat sürer."²⁴ Bireyin din, toplumsal çevre, cemaat uygulamaları tarafından kısıtlandığı Ortaçağ'ın aksine, Rönesans insanı herhangi bir engelle karşılaşmadan kişiliğini geliştirebilir. Rönesans, dünya insanları çağıdır: Mimar, matematikçi, Latince dışında yazan ilk büyük yazarlardan biri olan Leon Battista Alberti (1404-1472) buna örnektir. Burckhardt ayrıca Rönesans toplumlarının ayırt edici özelliklerinden biri olan şöhret ile de ilgilenmiştir. Dante şöhreti sert bir şekilde eleştirirken, Petrarca'dan sonra ün sahibi olmak ailelerin olduğu kadar bireylerin de amacı haline gelmiştir. En yüksek katlardaki ailelerin kabristanlarında, Antikçağ'ın büyük isimlerinin yüceltilmesinde, yerel şöhretlerin öne çıkışında, her yerde ün yapma arayışı kendini göstermektedir. Bu arayış edebiyatı da istila eder ve yazarlar insanları taçlandırır.

Burckhardt'ın eserinin üçüncü kısmı insanlığın yeniden dirilişine ayrılmıştır; şanlı bir geçmişin yeniden dönüşü manasında bir "yeniden doğuş" söz konusudur. "Batı dünyasını yenileyen tek başına Antikçağ değil, onun İtalyan dehasıyla kurduğu yakın ittifak oldu" diye yazar²⁵. İtalya bir kez daha tarihin dönemlendirilmesinin merkezinde yer almaktadır. Roma, tam anlamıyla antik harabelerin yüceltildiği bir merkez olur. Antik yazarlar yeniden keşfedilir ve çeşitli dillere çevrilir. Şiir hümanist edebiyat içinde, Antik Yunan ve Roma'da sahip olduğu yeri geri alır. Hümanizma

23 A.g.e., s. 162.

24 A.g.e., s. 178.

25 A.g.e., s. 215.

burjuvaların arasında olduğu kadar senyörlerin saraylarında veya Roma'daki hükümet çevreleri içinde de gelişir. Ritüel edebiyatı yeniden toplumsal yaşamın içine girer: Mektuplaşma stili eserlerde, karşılama ve cenaze söylevlerinde, akademik konuşmalar ve politik klişelerde, Latince vaazlarda sık sık bu edebiyattan alıntılara başvurulur. Gündelik yaşamdan silinip yerini konuşulan dillere bırakmak üzere olan Latince, hümanist ve dini çevrelerde yeniden mutlak bir değer kazanır. Hatta Burckhardt, "kültürdeki genel Latinleşmeden" söz eder.²⁶ Bununla birlikte, sanat tarihçimiz hümanistlerin 16. yüzyılda başarısızlığa uğradıkları sonucuna varır: Kibirli, yapay, vb. olmakla suçlanırlar ve Karşı-Reform hareketinin ardından Hristiyanlıktaki samimiyetleri de sorgulanır.

Burckhardt kitabının son üç kısmında, ona göre Rönesans'ın odak noktasını oluşturduğu anlaşılan konuya geri döner. Hümanizmanın temelini oluşturan insanın keşfedilmesine, dünyanın keşfini de ekler. Astronomi, botanik ve bahçelerdeki, zoolojideki, egzotik hayvan koleksiyonlardaki atılımı anlatır. Rönesans dünyayı keşfederken, doğanın güzelliğini de gözler önüne serer. Dağlara tırmanmanın şiirini ilk yazan kuşkusuz Petrarca olmuştur; Flaman ekolü yağlı boya tablolarıyla peyzajı öne çıkarır. Güzellik ise portre resmine hükmeder. İtalya'da en başta Toscana'da olmak üzere, biyografi gelişir. Ama bireyin öne çıkışına bağlı olan otobiyografi de ilerleme kaydeder; meşhur kuyumcu Benvenuto Cellini'nin (1500-1571) otobiyografisi buna örnek gösterilir.

Rönesans'taki toplumsal yaşamın ayırt edici bir diğer özelliği şenliktir. Dinsel şenlikler, özellikle de ayin alayları, Efharistiya Yortusu, mysteria'lar (kiliselerin önünde oynanan dinsel tiyatro temsilleri) itibarlarını korumakla ve hatta çoğalmakla birlikte, din dışı senyörlük şenlikleri ve kırsal şenlikler de yep-

26 *A.g.e.*, s. 289-296.

yeni bir ışıltıya bürünürler.²⁷ Giyim alanında moda doğar ve çok gelişir. Konuşmada arı dil kullanımı ve kibarlık daha önce görülmemiş bir yer işgal eder; soylu kadınlar salonlar, Medici-ler gibi soylu politikacılar da cemiyetler açarlar. Kusursuz bir sosyete adamı profili şekillenir: Vücudu fiziksel egzersizlerle biçim kazanmıştır, yaşamının ritmini müzik belirler, sadece olmakla yetinmez görünümüne de önem verir.

Kadın da bu hareketin içine katılır. Tamamen erkeklere özgü bir eğitim alır, çoğunlukla öyküler ve şiirler yazar. Kibar hayat kadınları bile entelektüel bir kültüre sahip olur. Aile yaşamı, babanın orkestra şefi olduğu sanatsal bir yöneliş içine girer ve bu zevkler kırdaki sayfiye evlerinde de gelişir. Zaten kır kente Ortaçağ'da olduğundan daha fazla yakınlasmıştır ve resim sanatı bu yeni kent-kır çiftini tasvir eder.

Burckhardt'ın eseri oldukça ilginç bir şekilde Rönesans hakkında o kadar da cazip bir fikir vermeyen birkaç bölümle sona erer. Ahlak konusunda, "kötülük içgüdüsünün her yere yayıldığını" görür.²⁸ Bu lekeden İtalya da kendini kurtaramaz:

Nihayet İtalya, bireyciliğin her bakımdan en uç noktalara vardığı bu ülke de alçaklıkta sınır tanımayan birkaç adam çıkarmıştır; onlar cinayet işlemek için cinayet işler, suçu belirli bir amaca değil her türlü psikolojik kuralın dışında kalan amaçlara ulaşmanın aracı olarak görürler.²⁹

27 Bkz. T. F. Ruiz'in çarpıcı incelemesi: *A King Travels. Festive Traditions in Late Medieval and Early Modern Spain*, Princeton (N.J.), Princeton University Press, 2012. Dikkatleri her yerde hazır ve nazır İtalya'dan Müslüman hâkimiyetinden çıkan İspanya'ya çevirdiği için ayrı bir değer de taşımaktadır. Rönesans dönemi şenliği hakkında diğer ilginç incelemeler: J. Jacquot, *Les Fêtes de la Renaissance*, Paris, Ed. du CNRS, 1973-1975; M. Plaisance ve F. Decroisette, *Fêtes urbaines en Italie à l'époque de la Renaissance: Vérone, Florence, Sieme, Naples*, Paris, Klincksieck-Presses de la Sorbonne nouvelle, 1993; R. Strong, *Les Fêtes de la Renaissance, 1450-1650. Art et pouvoir*, çev. Br. Cocquio, Arles, Solin, 1991.

28 J. Burckhardt, *La Civilisation de la Renaissance en Italie, a.g.e.*, s. 481-507.

29 *A.g.e.*, s. 505.

Ama Rönesans İtalya'sı Burckhardt'ın gözünde dünya tarihinde bir "devrim" adını verdiği olgunun ilk örneği olmaya devam eder. Ona göre İtalyan,

Bu yeni çağın tüm yücelik ve küçüklüklerinin en çarpıcı temsilcisi olmuştur: Derin bir ahlak bozulmasının yanında Antikçağ ve Ortaçağ'ın başaramadığı şeyleri, yani kişisel unsurların en soylu ahengi ve bireysel yaşamı soylulaştıran yüce bir sanat geliştirmiştir.³⁰

Burckhardt din alanında Savonarola'nın reformcu söyleminin uğradığı bozguna, Protestan Reformu'nun tam anlamıyla başarılı olamamasına hayıflanır ve inananlar topluluğundaki gevşemeyi, kiliselerin giderek boşalmasını ve hümanistlerin dinsel inançları konusundaki belirsizlikleri saptar.

Öte yandan, Rönesans'ın Hıristiyan toplumları din alanında bazı övgüleri de hak etmektedirler. Sanat tarihçimiz bu toplumlarda İslam'a karşı hoşgörü, tüm dinlere, bu arada da Epikürosçuluk gibi Antikçağ'ın felsefe akımlarına değer verilmesi gibi olgular bulur. Hür irade teorisinin pratiğe geçirilmesini över ve o devrin insanlarını sağduyuya kulak veren teorisyenler ve pratisyenler olarak niteler.

Burckhardt batıl inançlara, özellikle de sözde bilimsel olanlara karşı duyarlıdır. Astrolojinin, hortlaklara, iblislere ve cadılara inancın, kibar hayat kadınları arasında büyüünün yaygınlaşmasına dikkat çeker, bir ev veya kilise inşaatına ilk taşın konması ritüellerini gözlemler. Bununla birlikte eserine son verirken, dinsel inançların zayıfladığını belirtir. Ateizm henüz ortaya çıkmamıştır, ama teizmin yerini inançsızlık almıştır. Rönesans genelleşme eğilimi gösteren bir laikleşmeye yol açmıştır.

30 A.g.e., s. 507.

Günümüzde Rönesans

20. yüzyılda olduğu gibi 21. yüzyıl başında da Rönesans tarihçilerin pek çok metnine konu olmaya devam ediyor; çoğu, belli çekincelerle de olsa, bu dönemi göklere çıkarıyor. Onların yorumlarını ve yargılarını hatırlatmak amacıyla, esas olarak Paul Oskar Kristeller, Eugenio Garin, Erwin Panofsky, Jean Delumeau ve 2011’de Robert C. Davis ile Elizabeth Lindsmith’in yaklaşımlarını burada özetlemeyi seçtim.¹

Paul Oskar Kristeller’in ana yapıtı, 1956’da Roma’da yayımlanan *Studies in Renaissance Thought and Letters*’dır. Bu hatırı sayılır inceleme esas olarak hümanizmaya odaklanmıştır, ama Kristeller de Michelet ve Burckhardt’ı takiben “Rönesans” adını verdiği dönemin edebi ve sanatsal üretiminin tamamını kapsayacak biçimde geniş bir perspektif kullanılır.

Kristeller birinci cildin büyük bölümünü 15. yüzyılın büyük “hümanistlerinden” Marsilio Ficino’ya (1433-1499) ayırmıştır. Rönesans’ta sanatsal ve edebi üretimde yeni olduğu düşünülen bir örgütlenmeden söz eder: Bir hoca ile

1 Burada zikretmediğim eserlerin en ilginçleri arasında şunları sayabilirim: P. Burke, *La Renaissance en Italie: art, culture, société*, çev. P. Wotling, Paris, Hazan, 1991; J. R. Hale, *La Civilisation de l’Europe à la Renaissance*, çev. R. Guyonnet, Paris, Perrin, 1998.

talebeleri veya dostları arasındaki düzenli ilişkilere dayanan “çevredir” bu örgütlenmenin adı.

O dönemdeki tarih yazımında “çevre” kelimesi pek anılmasa da, Ortaçağ’ın büyük yazarlarının da etraflarına, Rönesans’taki çevreleri çok hatırlatan öğrenci ve çoğunlukla uygulayıcı grupları topladıklarını burada hatırlatmakta yarar var. Ayrıca sanatsal alanda, şövalede yapılan yağlıboya resimle birlikte atölye çalışmaları gelişirken, Ortaçağ şantiyelerinde de eşsiz mimarlar, duvar ustaları, heykeltıraşlar, ressamlar bir araya geliyordu; ama bu yaratıcılar, Kilise’nin sıkı denetim ve yönetimi altındaydılar. Rönesans atölyelerine göre başlıca farklılık da buydu.

Kristeller’in Marsilio Ficino hakkındaki incelemesinin ilk bölümünü bu hümanistin skolastik arka planına ayırması, bağımsız ve üstün bir Rönesans fikrinin ateşli taraftarlarını şaşırtabilir. Yazar bu bölümde Ficino’nun Aristotelesçiliğinin Floransa Üniversitesi’ndeki öğrenimi sırasında tanıştığı Ortaçağ Aristotelesçiliğiyle doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu arada üniversitelerin Ortaçağ ile Rönesans arasında çok önemli bağlantı merkezleri olduklarını belirtelim. Bu konuya tekrar döneceğiz.

Kristeller ayrıca yöneticiler ile hümanistleri çoğunlukla birleştiren yakın bağlara ve hümanistlerin siyasal konulara sık sık müdahale etmelerine de dikkat çeker. Bunu öncelikle Floransa’daki duruma dayanarak söylediği doğrudur. 15. yüzyılda bankacılıktan siyasi iktidara geçen Mediciler, 16. yüzyılda prenslik biçiminde tekrar iktidara dönmeden önce, bazı hümanistleri yönetimlerine ortak etmiş, hatta kendilerini de siyasi ve hümanist idareciler olarak tanıtmışlardır. Kristeller, 1472’de Floransa’da soylu bir ailenin çocuğu olarak doğan Giovanni Corsi’yi daha yakından mercek altına alır: Corsi’nin 1506’da yazdığı Ficino’nun yaşamöyküsü Medicilere büyük övgüler içermektedir ve Mediciler 1512’de Floransa’da iktidarı yeniden ele geçirince, Corsi de bizzat yönetimde yer alır.

Rönesans hümanisti ile din arasındaki ilişkiler gibi hassas bir konu ise Kristeller'in kitabında Marsilio Ficino'nun, hastalıktan kaynaklanan bir depresyon döneminin ardından dini benimsediğinden bahsettiği 1474 tarihli mektubundan satırlar ile yansıtılmıştır. Yorumlanması zor bir hadise söz konusudur.

Ortaçağ'dan Rönesans'a miras kalan Aristotelesçilikten söz etmiştim. Ama 14. ve 15. yüzyılların İtalyan hümanistleri kendilerini her şeyden önce Platoncu olarak nitelendiriyorlardı. 15. yüzyılda Floransa'da açılan Platon Akademisi, Marsilio Ficino'nun fikirlerinin yayılmasında en önemli rolü oynamıştı. Antik Yunan ve Roma düşüncesinin yeniden keşfedilip İtalya'dan Avrupa'nın büyük bir bölümüne dağılması Rönesans adı verilen dönemin en ayırt edici özelliklerinden biri olarak kabul edilen unsurlardandır. Kristeller –Muhteşem diye anılan Lorenzo de' Medici'nin bir Platoncu olarak tanıtımına bir bölüm ayırmıştır. Şöyle der:

Bu [Platoncu] eğilimin kendini en net şekilde gösterdiği ilk kişilerden biri de Ficino'nun sadece hamisi değil, aynı zamanda okul arkadaşı ve şahsi dostu olan Lorenzo de' Medici'dir. O halde Muhteşem'in yazılarındaki Platoncu unsuru tanımlamak gerekiyor.²

Lorenzo şiiirleri ve yazılarındaki güzellik arzusu olarak aşk tanımını, ilahi aşk ile dünyevi aşk arasındaki ayrımı, üç güzellik (ruh, beden ve ses güzelliği) şemasını ve her türlü somut güzelliğin kaynağı olarak ilahi güzellik mefhumunu Platon'dan almış gibi görünmektedir. Özellikle de, Muhteşem Medici Platon'un ebediyet ve gerçek mutluluğu arayış teorisiyle ilgilenmiştir. Bedene gösterdiği bu dikkat, Rönesans'ı Ortaçağ'dan epey uzaklaştırıyor gibidir.

2 P. O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, Ed. di Storia e Letteratura, 1956, s. 213.

Bu birinci cildin ikinci kısmında, Rönesans'ın Kristeller tarafından sayılan ve Ortaçağ-Rönesans çatışması meselesini besledikleri düşünülebilecek vasıfları arasında, dört temayı öne çıkaracağım. Birincisi ve en önemlisi, insanın toplum ve evren içindeki statüsüne ilişkindir. Kristeller haklı olarak Rönesans'ın okumuş zümresiyle ilişkilendirilen "hümanizma" terimini tanımlama gereğinden söz eder. Bu terimin kökeninde, tabiatı, varoluşu, kaderiyle birlikte insan değil, *humanitas* adı verilen antik Yunan ve Roma'nın büyük düşünür ve yazarlarının kültürünün Rönesans döneminin okumuş çevresine nüfuz etmesi olgusu vardır. Bu hümanizmanın başını 14. yüzyılda Petrarca çekmişti. Sonra bu görüş çeşitli önemli meslek dallarına yayıldı. Nitekim hümanistlerin çoğu sadece yazar veya sanatçı değildi, aynı zamanda üniversite veya orta eğitim öğretmenliği, prenslik veya kent kâtipliği gibi başka alanlarda da çalışıyor, zengin burjuvalar ve eğitilmiş kişiler ekonomik veya siyasal faaliyetler de yürütüyorlardı. Kristeller'e göre, "Rönesans hümanizması" adı verilen olgunun etkisi sınırlıdır; özellikle müfredatta hissedilmekte, eğitimde Yunan ve Roma Antikçağı'nın eserlerinin geniş bir yer işgal etmektedir.

Bununla birlikte, bazı hümanistler insanın entelektüel gücünü aşırı bir güvenle ifade etme eğilimindeydiler. 15. yüzyıl ortasında insanın saygınlığı ve mükemmelliği üzerine uzun bir inceleme yazan Floransalı Giannozzo Manetti (1396-1459) buna bir örnektir: Bu kitap, 12. yüzyılın son yıllarında Papa III. Innocentius'un insanlığın sefil durumunu ele aldığı eserine bir yanıtı. Ama Marsilio Ficino'nun, başta Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) olmak üzere, halefleri görülse bile böyle bir örneği genelleştirmemek gerekir.

Kristeller tarafından ele alınan ve Ortaçağ-Rönesans çatışmasını beslediği düşünülebilecek ikinci bir tema Aziz Augustinus'un etkisidir. Onun son derece zengin ve çeşitli yorumlara açık eserlerinin Ortaçağ'ın hemen her dönemin-

de ve her türlü teolojik ve felsefi akım nezdinde büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Augustinus *Contra academicos* başlıklı bir inceleme yazmış olsa bile, Platon'a ve yeni Platonculuğa büyük değer veriyordu. Ayrıca, 14. ve 15. yüzyıllarda Ortaçağ düşüncesine kendini kabul ettiren Aristotelesçiliğin rönesansı 16. yüzyıl sonuna dek sürmüştü. Önce Antik yazarları başvuru kaynağı olarak kullanan hümanistler, daha sonra Kilise Babaları'na yönelik okumalara başladılar ve Basileios, İoannes Hrisostomos, Nyssa'lı Gregorios ve Kyrillos gibi Yunan Ortodoks Kilise Babaları'nın henüz çevrilmemiş Yunanca eserlerini, Latinceye çevirdiler.

Kristeller Rönesans düşüncesi ve genel anlamda kültürü ile müzik arasındaki ilişkiler üzerinde de durur. Avrupa müziğinde iki doruk noktası yaşandığı tartışma götürmez: Önce Ortaçağ'ın ortasında ve çok sesliliğin bulunmasının ardından Notre-Dame de Paris ekolüyle Fransa'da, parlak bir dönem görülür; sonra da bir gerilemenin ardından Rönesans'ta, 15. ve daha çok da 16. yüzyıllarda İtalya'dan çıkan müzik Avrupa kültürünün genelini sarsar.

Paul Oskar Kristeller'in bu güzel kitabının kısa tanıtımına Rönesans şenliğinden söz ettiği bölümle noktayı koyalım. Gerçi bu kolektif keyif anlarını Ortaçağ da tanıyordu, ama şenlikler Rönesans'ın prens saraylarında ve eğlencelerinde olağanüstü bir güce ve ışıltıya kavuşmuşlardı. Kristeller tarafından bulunan, o güne dek yayımlanmamış bir mektupta, Giuliano de' Medici tarafından 1475'te Floransalılar için tertiplenen bir turnuvanın (*giostre*) tasviri yer almaktadır:

Rönesans'ın kamusal şenlikleri arasında turnuvalar (*giostre*) dikkat çekici bir yer işgal eder. Çeşitli İtalyan kentlerinde ve özellikle de Floransa'da çok sayıda ve muhteşem turnuvalar tertiplenmiştir. Bu, feodal dönemden devralınmış bir alışkanlıktı (ve belki de İtalya'da şiişsel şövalyelik atmosferinin geç gelişmesini açıklamak için mutlaka hesaba katılması gereken bir unsurdur) ama yeni ortamda epey farklı bir biçime bürünerek, yavaş yavaş ciddi ve

savaşçı niteliklerinden sıynıp bir tür sportif temsile dönüştüler. Bu gösterilerde seyircilerin dikkati elbette savaşçıların davranışlarına da yoğunlaşıyordu, ama asıl ilgiyi zengin bir şekilde süslenmiş ve mayyetleriyle birlikte –tıpkı o dönemin kamusal şenlikleriyle öne çıkan diğer saraylarda olduğu gibi– uzun, rengârenk bir kortej oluşturan müsabıkların törenle alana girişi topluyordu.³

Bir sonraki tanışımız, modern Rönesans tarihçisine örnek gösterilebilecek İtalyan Eugenio Garin olacak; Garin’in başlıca iki kitabı Fransızcaya çevrilmiştir: *L’Humanisme italien. Philosophie et vie civile à la Renaissance* (1947) ve *Moyen Âge et Renaissance* (1954).⁴ Garin, bu iki eserin ilkinde, 19. yüzyılda Michelet ve Burckhardt’ın yaptıklarının aksine 20. yüzyıl tarihçilerinin çoğunun Ortaçağ’a yeniden değer verip Rönesans’ın şöhretini düşürdükleri tespitiyle işe başlar. Garin ise onların tersine –Kristeller’i takiben Ortaçağ’a hükmetmiş “büyük fikir katedrallerini” ve “büyük mantık ve teoloji sistemlerini” yok etme ihtiyacı duymaktadır.⁵

Rönesans *studia humanitatis*’i öne çıkarmıştır: Artık insan, Tanrı’nın Ortaçağ düşüncesi ve toplumu üzerindeki ezici ağırlığına kıyasla, ilk sırada yer almaktadır. Özellikle de Platonculuk esin örneği ve kaynağı haline gelmiştir. Platonculuk şöyle kabul edilmektedir:

Her türlü açılımı ve her türlü buluşmayı kapsayan bir felsefe, umutlu bir yaşam hakkında ahlaki meditasyon. Aynı zamanda dünyadan uzaklaşmaya ve tefekküre dalmaya yardım eden bir düşünceydi.⁶

3 A.g.e., s. 437.

4 *L’Umanesimo italiano. Filosofia e vita civile nel Rinascimento* (“İtalyan Hümanizması. Rönesans’ta Felsefe ve sivil yaşam”); *Medioevo e Rinascimento* (“Ortaçağ ve Rönesans”).

5 A.g.e., s. 20.

6 E. Garin, *L’Humanisme italien*, 1947, çev. S. Crippa ve M. A. Limoni, Paris, Albin Michel, 2005, s. 11.

Düşüncedeki yenilenmeyi Floransa toplumundaki ve yönetimindeki gelişmelerle birleştiren Petrarca geleneğini sürdüren Floransa'nın Platoncu akımı, yeni hükümran ailenin başındaki Cosimo de' Medici'yi (1389-1464) yeni Platon olarak kabul etmektedir. Floransa Rönesansı'nın büyük düşünürü Marsilio Ficino ön plana her zaman aydınlığı, güzelliği, aşkı ve ruhu koymaktadır. Öğrencileriyle birlikte insanı öne çıkarmış, bu da söz konusu düşünce türünün hümanizma diye tanımlanmasına yol açmıştır. Garin, “yeryüzünde insana layık bir insan kenti yaratmakla uğraştığını”⁷ düşündüğü “gerici” Savonarola'yı bile bu akıma dahil eder. Ortaçağ sapkın akımlarının bu en özlü örneği hakkında genelde var olan tarihsel imajla şaşırtıcı bir tezat söz konusudur.

Eugenio Garin, sonsözünde, Rönesans hümanizmasının “insana ve onun yeteneklerine güvenin yeniden kazanılmasında ve insanın her doğrultudaki faaliyetinin anlaşılmasında” ne kadar önemli olduğunu bir kez daha yineler.⁸ Ortaçağ ile Rönesans arasındaki ilişkilerin çağdaş değerlendirmesi üzerinde güçlü bir etki yapacak iki fikir de ileri sürer. Bir yandan İtalya'nın Rönesans'ın merkezi ve kaynağı olduğunu ifade eder; diğer yandan da Rönesans'ın biçimlendirdiği yeni insanın “tüm çatışmaları bu toprakta bir araya getirdiğini” ileri sürer.⁹

Garin, Rönesans'ı kültürel yönüyle ele alan *Ortaçağ ve Rönesans* adlı eserinde, önce “Ortaçağ düşüncesindeki krize” değinerek başlar.¹⁰ Özellikle de 14. yüzyıl başından itibaren skolastikte görülen yıpranmadan söz eder. Ama anı zamanda Ortaçağ'da hem modern çizgiler (örneğin Abélard ile Héloïse arasındaki ilişki) hem de antik düşünce unsurlarının yeniden doğuşunu arar.¹¹

7 A.g.e., s. 167.

8 A.g.e., s. 323.

9 A.g.e., s. 324.

10 E. Garin, *Moyen Âge et Renaissance*, çev. C. Carme, Paris, Gallimard, 1969, s. 18 vd.

11 Bkz. J. Seznec, *La Survivance des dieux antiques. Essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance* (1940), Paris, Flammarion, “Champs”, 2011.

Garin bu eserinde daha çok Rönesans'ın insanın yaratıcı gücü açısından taşıdığı önem üzerinde durur. Rönesans, şiir ve filolojinin yanı sıra ahlaki ve siyasi yaşamı da kucaklayan, böylelikle yeni bir felsefe halini alan hümanizmaya neredeyse evrensel bir anlam kazandırma çabasıdır.

Kısaca tanıttığım bu iki 20. yüzyıl tarihçisi esas olarak edebiyat ve düşünce ile –hümanizma ilgiliydi; şimdi ise 20. yüzyılın başlıca sanat tarihçilerinden birinden söz edeceğim: Amerikalı Erwin Panofsky. Zaten kitabının başlığı, Paul Oskar Kristeller ve Eugenio Garin'den farklı bir Rönesans anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır: *Renaissance and Renascences in Western Art* (1960) ve Fransızca çevirisiyle *La Renaissance et ses avant-courriers dans l'art de l'Occident* (1976).¹² Bu kitapta temel araştırma ve düşünce alanının sanat olduğu söylenmektedir; Rönesans tekilden çoğula geçmekte, “bir” rönesanstan değil “rönesanslardan” söz edilmektedir. Diğer rönesanslar terimin dar anlamıyla Rönesans'tan önce gelmiş ve onun “habercileri” olmuşlardır.

Sanat tarihçimiz önce 20. yüzyılda yayınlaşan ve daha genelde tarihin dönemlendirilmesiyle ilgili oldukları için bizim buradaki düşünce çabamızın alanına da giren iki anlayışı ele alıp saf dışı bırakmaktadır: Bir yanda, ayrı tarihsel dönemlerin bulunmadığını ileri süren anlayış söz konusudur ve Panofsky bu konuda *The Oxford Dictionary*'yi zikreder;¹³ diğer yanda da çağdaşı olan ve “insan tabiatı her zaman fiilen değişmeden kalma eğilimindedir”¹⁴ diyen büyük tarihçi Lynn Thorndike'dan söz eder. Tarih yazma konusundaki her türlü olasılığı birisi tamamen diğeri de kısmen yadsıyıcı bu iki yaklaşımı dikkate almayı reddettiği için Panofsky'yi takdir etmekten başka bir şey yapılamaz.

12 “Batı Sanatında Rönesans ve Rönesanslar”; “Batı Sanatında Rönesans ve Habercileri.”

13 E. Panofsky, *La Renaissance et ses avant-courriers dans l'art d'Occident*, çev. L. Meyer, Paris, Flammarion, 1976, s. 13.

14 A.g.e., s. 13.

Rönesans'ın bir dönem olarak öne çıkışıyla ilgilenen tüm düşünürler ve yazarlar gibi, Panofsky de bu dönemi Yunan ve Roma edebiyatlarının arındırılmış yenilenmesi olarak gören Petrarca'ya uzanır ve bu kısıtlı tanımın 1500'e doğru "kültürel faaliyetin hemen her alanını kapsayan büyük bir yenilenme anlayışına" doğru nasıl genişlediğini inceler.¹⁵

Erwin Panofsky, "Dönem adını verdiğimiz şeyler, tarihte sürekli gerçekleşen etkili yeniliklere tekabül eder" diyen Amerikalı filozof George Boas'ın saptamasını alıntılar.¹⁶ Boas'a göre, tarihteki dönemlerin büyük bir şahsiyetin adını taşıması gerekir: Antikçağ'da Perikles devri veya modern çağda XIV. Louis devri olduğu gibi, bir Beethoven devri veya çağı da olmalıdır.¹⁷

Panofsky daha sonra 16. yüzyılda çok etkili olan ressam ve sanat tarihçisi Giorgio Vasari'nin ve Cosimo de' Medici'ye ithaf ettiği *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori, ed architettori*¹⁸ (1550) adlı eserinin zayıf noktalarını gösterir. Vasari, Giotto'dan (yak. 1266-1337) ve özellikle de 14. yüzyıldan beri insanlığın "Rönesans" (*Rinascita*) adını verdiği yeni bir döneminin başladığını ve bu dönemin temel devindirici gücünün klasik Antikçağ'a dönüş olduğunu kabul ediyordu. Panofsky ise, "biz ve çağdaşlarımız "Rönesans" denen dönem hakkında o çağın –en azından İtalya'daki sanatsal, edebi ve politik seçkinlerinininkinden daha farklı bir fikre sahibiz" diyordu: O dönemin fikrinde gerçekten de bir Antikçağ'a dönüş dalgası belirleyici olmuş, bu ideal dönemin ardından gelen ve giderek "Ortaçağ" diye adlandı-

15 A.g.e., s. 19.

16 A.g.e., s. 13.

17 G. Boas, "Historical Periods", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, XII, 1953, s. 253-254. Asırlar boyunca önerilmiş dönemlendirme sistemlerinin en eksiksiz ve sayı bakımından da en şaşırtıcı toplu sunumu Hendrik Jacob van der Pot'un kitabında yer almaktadır: *De Periodisering der geschiedenis. Een overzicht der theorieën*, W. P. van Stockum en zoon, Lahey, 1951.

18 "En Mükemmel İtalyan Ressam, Heykeltıraş ve Mimarlarının Hayatları."

rılma eğilimi ağır basan dönemin değerlerde bir zayıflamaya tekabül etmesi adeta zorunlu sayılmıştı.

Rönesans hakkındaki son toplu tanıklık için büyük Fransız tarihçisi Jean Delumeau'ya ana yapıtlarından ikisi aracılığıyla başvuracağız: Bunlardan ilki 1996'da Ronald Lightbown ile birlikte,¹⁹ ikincisi ise sadece Delumeau tarafından 1999'da yazılmıştır.²⁰ Jean Delumeau, "Rönesans" kelimesinin çifte kaynaktan çıktığı üzerinde durur. Terim ve onun çağrıştırdığı Antikçağ'a dönüş yoluyla yenilenme fikri önce İtalya'da, özellikle de Floransa'da karşımıza çıkar. Deyim yerindeyse, 14. yüzyılda "lansmanı yapan" Petrarca, 16. yüzyıl ortasında "sentezi gerçekleştiren" ise Vasari'dir. Ama daha önce de gördüğümüz üzere, kelime ve onunla ilişkilendirilen dönem ancak 19. yüzyılda Michelet ve romantizmle kendini kabul ettirir. O zaman sanat alanının dışına taşıp karanlık Ortaçağ'dan ilk momentini oluşturduğu modern zamana kadar uzanan dönemin belli başlı tüm veçheleri için kullanılır hale gelir.

Jean Delumeau, *Une histoire de la Renaissance* adlı kitabında, yeni sanatın nasıl Floransa'dan İtalya'ya, sonra da İtalya'dan Avrupa'nın geri kalanına yayıldığını anlatır. Avrupa'da Rönesans hakkındaki ufuk turunu şanlı bir istisna ile tamamlar: Hollanda'nın büyük ressamı Yaşlı Bruegel (yak. 1527-1569) hem Antikçağ hem de İtalya'dan tamamen bihaberdir.

Jean Delumeau eğitim ve öğretim alanlarındaki gelişmeler ve kopuşlardan da söz eder: matbaanın rolü, okula giden kişi sayısındaki artış, üniversitelerin gerilemesi, sarayların önemi, âlim ve yazar kadınların sayısının giderek artması, resim sanatında özellikle de yağlıboya ile bağlantılı olarak yeni bir düzenin, atölyenin ve 15. Yüzyılda Hollanda'da bulunan şövale ile çalışmanın ortaya çıkışı, daha önce hiç

19 J. Delumeau ve R. Lightbown, *La Renaissance*, Paris, Seuil, 1996.

20 J. Delumeau, *Une histoire de la Renaissance*, Paris, Perrin, 1999.

görülmemiş bir şekilde eski Yunancadaki “Akademeia” terimini kullanan ilim cemiyetleri. Jean Delumeau, Rönesans’a mal ettiği teknik ilerlemeler arasında mekanik duvar saati ve topçuluğu öne çıkarır: Ben bunları Ortaçağ icatları olarak görüyorum. Daha sonra Jean Delumeau Rönesans’ın ayırt edici özelliği olarak ekonomik dinamizmini gösterir. Bu yargıyı abartılı bulmakla birlikte iki yeni ve önemli hadiseye değinmek –bu konuya tekrar döneceğim isterim: 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında keşfedilen Amerika’dan gelen değerli metal (altın ve gümüş) stoku; Kristof Kolomb ve Ortaçağ sonu karavelalarının ardından deniz ulaşımında kaydedilen ilerlemeler.

Sonra, Jean Delumeau şenliklerin egemen olduğu gündelik yaşama bir bölüm ayırır. Gerçekten de prens saraylarında, hatta bazen yüksek burjuvazi içinde lüks ve eğlencenin gelişmesiyle bağlantılı bir biçimde yeni bir atmosfer yayılmaktadır.²¹ Nihayet, Jean Delumeau dinsel alanda moderniteyi “Büyük dinsel dönüşümler” başlığıyla ele alarak eserini taçlandırır. Hiç kuşkusuz aklında öncelikle, Luthercilik ve Calvincilik şeklindeki iki ana biçimiyle birlikte Protestanlığın, Hıristiyanlığın ayrı bir kolu olarak doğuşu ve Reform vardır. Bunun, ateizme pek ender rastlanan o çağların erkek ve kadınları için çok önemli bir gelişme olduğu tartışma götürmez.

Jean Delumeau, eserinin sonunda yer verdiği “Rönesans’a toplu bakış” bölümünde, “Rönesans’ın sınırlarını” gösterir, ama en önemlisi bu dönemi “ileriye doğru büyük bir adım” olarak tanımlar. Jean Delumeau bu büyük adım niteliğini, “doruk noktasına erişen” sanat ve edebiyat eserlerindeki gelişmeyle gerekçelendirir. Ama onun gözünde Rönesans’ı kendi başına, ayrı bir dönem haline getiren,

21 Kral ve prens saraylarındaki bu gelişme T. F. Ruiz tarafından incelenmiştir: *A King Travels. Festive Traditions in Late Medieval and Early Modern Spain, a.g.e.*, 2012.

“tarihin akışını değiştiren iki büyük yeniliktir”: Amerika’nın keşfi ve gemiyle dünyanın çevresinin dolaşılması; Katolik Hristiyanlığın Protestanlık ve Katoliklik diye ikiye ayrılması.

Bu bölümden sonra, iki kanıtlama denemesine yoğunlaşacağım. Bir yandan şu tezi savunacağım: Rönesans, ne kadar önemli olursa olsun, tarihsel süre içinde tek başına ele alınmayı ne denli hak ederse etsin, bana göre ayrı bir dönemi temsil etmemektedir. Uzun bir Ortaçağ’ın son rönesansını oluşturmaktadır. Diğer yandan, kültürlerdeki küreselleşme ve Batı merkezcilikten uzaklaşma sonucunda, bugün tarihin dönemlendirilmesi ilkesi sorgulansa da yine de bunun tarihçi açısından gerekli bir araç olduğunu göstermek istiyorum. Ama dönemlendirmeye, “tarihi dönemlendirme” başladığından beri kullanıldığından daha esnek bir biçimde başvurulmalıdır.

Ortaçağ'ın “Karanlık Çağ” Haline Gelişi

Rönesans adı verilen dönemde kültürel seçkinler tarafından Ortaçağ'a karşı hissedilen ve ifade edilen, 14. yüzyıldan itibaren başlayıp, 15., özellikle de 16. yüzyılda giderek yaygınlaşan düşmanlık, hatta aşağılama daha sonra 18. yüzyılda, Aydınlanma adı verilen devrin âlimleri tarafından devralınmış ve daha da ağırlaştırılmıştı. İşi, Ortaçağ'ı Karanlık Çağ olarak nitelemeye kadar vardırmışlardı. Ortaçağ'ın bu şekilde mahkûm edilmesi, öncelikle Rönesans insanlarının Ortaçağ düşüncesinin görmezden geldiği ve karşı çıktığı ileri sürülen klasik Antikçağ'a ve onun büyük üstatlarına (Yunanistan'da Aristoteles ve Platon, Roma'da Cicero ve Seneca) geri dönme gereksinimine dayandırılmıştı.

Oysa, Yunan-Roma antik kültürü dinsel açıdan sorun çıkartmakla birlikte –Eskiler “pagandır” Ortaçağ düşüncesi varlığından ve değerinden habersiz olmadığı bu kültürü, çoğunlukla kullanmış ve sürdürmüştür. Bu ikili veya ikircimli tavır, Ortaçağ'ın din adamları Hristiyanlığı sonradan kabul eden Romalı âlim Aziz Augustinus'u büyük üstatları saydıklarına göre, doğal karşılanmalıdır. Ortaçağ'ın rasyonel, bilimsel ve eğitsel düşüncesi olduğu gibi antik “yedi serbest sanat” (*Septem Artes Liberales*) sistemine dayanmaktadır. 13. yüzyıla kadar eksiksiz bir biçimde işleyen bu sistem daha sonra yavaş yavaş silinerek yerini üniversite eğitime bırakır.

Önemli entelektüellerden oluşan bir zincir bu “serbest sanatlar” temelini Antikçağ’dan Ortaçağ’a aktarmıştır. Bu geleneğin kökeninde, Caesar tarafından Roma’daki ilk kamu kütüphanelerini düzenlemekle görevlendirilen Varro (MÖ 116-27) vardır: Serbest sanatları mekanik, elle yapılan sanatlardan ayırıyordu. Bu ayırım, Ortaçağ’ın dinsel ve entelektüel çevrelerinde, çalışma kavramı ve pratiği hakkındaki tartışmaları besleyecektir. Serbest sanatlar Antikçağ sonunda Martianus Capella tarafından (5. yüzyıl) *De nuptiis Philologiae et Mercurii* adlı şiirde yeniden gündeme getirilmiştir: Ortaçağ açısından bu temel bir metindir. İki büyük düşünür Cassiodorus (6. yüzyıl) ve Charlemagne’a yakın olan Alcuin (8. yüzyıl sonu-9. yüzyıl başı) tarafından aktarılan yedi serbest sanat iki dala ayrılmıştır: *Trivium*, sözcüklerin incelenmesini, yani gramer, retorik ve diyalektiği; *Quadrivium* ise aritmetik, geometri, müzik ve astronomiyi kapsar.

Ortaçağ, yine Antik Roma’nın çizgisinde, dilbilimde de önemli bir ilerleme kaydeder: Latince, din adamlarının ve laik seçkinlerin dili olarak, Hristiyan olmuş tüm bölgelere yayılır. Gerçi bu dil klasik Latince-den hareketle bir evrim geçirmiştir, ama Avrupa’da dil birliğini kurar ve bu birlik 12.-13. yüzyılların ötesine de geçerek devam edecektir. Söz konusu devirde, toplumun en alt kesimlerinde ve gündelik yaşamda (Fransızca gibi) yerel diller bu yıpranmış Latince-nin yerini alırlar. Ortaçağ Rönesans’tan çok daha “Latin” bir dönemdir.

Ortaçağ’da okuma ve yazma Antikçağ’a göre daha yaygındır. Sadece, kızlar da dahil, okula giden çocuk sayısı artmakla kalmaz, papirüsten daha kullanışlı olan parşömen ve 4.-5. yüzyıla doğru rulo halindeki kitapların (*volumen*) yerini alan dikey defterler (*codex*) okumanın yaygınlaşmasını kolaylaştırır. Yazı konusunda, Ortaçağ *scriptores*’leri* yazım biçimleri arasında bir birlik oluşturmamasalar da Röne-

* Yazıcılar, kâtipler –çev.

sans, çok geçmeden Roma harfleri adını alacak ve Petrarca tarafından moda haline getirilecek hümanistik yazıyı kabul ettirme başarısını gösterir. Rönesans'ın Ortaçağ'a göre bir diğer başarısı da Latin Hristiyanlığı içinde eski Yunancanın yeniden keşfedilmesidir. Konstantinopolis'in 1453'te Türkler tarafından alınmasından sonra Batı'ya göç edip sığınan Bizanslı âlimler de bu gelişmeyi kolaylaştırmıştır.

15. yüzyıl ile 18. yüzyılın sonu arasında düşünürlerde, onların gözünde Ortaçağ döneminin temsil ettiği karanlığa gömülmeye rasyonel düşüncede ciddi bir gerilemenin eşlik ettiği, bunun yerini mucizenin, doğaüstünün, akıldışının aldığı duygusu uyandı. Oysa Ortaçağ din adamlarının çoğunluğunun, tıpkı üniversiteler ve okullarda yürürlükte olan eğitim sistemi gibi, referans noktası akıl, daha doğru bir ifadeyle iki anlamıyla birlikte *ratio* idi: düzenli düşünce ve hesap. Ortaçağ'da insan tabiatını hayvanlıktan ayıranın rasyonalite olduğu kabul edilmektedir. Aklın üstünlüğü Augustinus'ta da Boethius'ta da karşımıza çıkar. 13. yüzyılda Albertus Magnus veya Aquino'lu Tommaso gibi büyük skolastikler, İshak bin Süleyman el-İsraili'nin (Ebu Yakub, 9.-10. yüzyıl) Kitabü'l-Hudud ve'l-Rüsum'undaki "akıl zekânın gölgesinde doğar" fikrini alıp kullanmışlardır.¹ Teolojide, akıl otoritenin karşısına dikilir, ama Ortaçağ'daki fazla şekilci akıl mefhumunun bilimsel aklın gelişmesinin önüne engeller çıkardığı doğrudur ve bu engelleri sonunda Rönesans yok edecektir.

Peder Marie-Dominique Chenu, rasyonalitenin giderek daha çok nüfuz ettiği teolojinin 13. yüzyılda nasıl bilime dönüştüğünü göstermiştir.² Skolastik konusunda da, örne-

1 "Akıl" maddesi, Cl. Gauvard, A. de Libera, M. Zink (ed.), *Dictionnaire du Moyen Âge*, Paris, PUF, 2002, s. 1172.

2 M.-D. Chenu, *La Théologie au XIIe siècle* (1957), 3. Basım, Paris, Vrin, 1976 ve *La Théologie comme science au XIIIe siècle* (1957), gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 3. Basım, Paris, Vrin, 1969. Ortaçağ'da, özellikle de 13. yüzyılda aklın önemi ve çeşitli yönleri üzerine en önemli çalışma Alexander Murray tarafından yapılmıştır: *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford-New York, Clarendon Press-Oxford University Press, 1978.

ğin Nicolas Weill-Parot'nun eserinde, "Ortaçağ bilimsel skolastik düşüncesinin derin rasyonalitesinin" ispatı karşımıza çıkmaktadır.³

Şimdi de coğrafya boyutunu ele alalım. Daha önce de belirttiğimiz gibi, sonunda Rönesans adı verilecek olan akım İtalya'da başlamıştır –ayrıntılı bir incelemeyle şu veya bu kentin, özellikle de Cenova, Floransa, Pisa, Venedik kentlerinin rolleri ortaya konabilir. Bununla birlikte, tarihsel dönemlendirme bakımından İtalya, deyim yerindeyse, oyunbozan bir yerdir.

Nitekim, Antikçağ'da Etrüsklerin ve asıl olarak da Roma İmparatorluğu'nun gücüyle sivrilir. Ortaçağ'da siyasal açıdan çok bölünen, üstelik papanın 14. yüzyılda Avignon'a sığınmasının yarattığı olumsuz sonuçlara maruz kalan İtalya, özellikle Floransa ve Venedik'teki sanatsal patlama ile bu zaafalarını telafi eder. Girolamo Arnaldi, erken Ortaçağ'dan itibaren tamamen veya kısmen sürekli yabancı hâkimiyetinde yaşayan İtalya'nın Avrupa ve öncelikle de kendi istilacıları için hep bir ışık kaynağı olarak kaldığını göstermiştir.⁴

15. ve 16. yüzyıllarda Rönesans'ın sanatsal ve kültürel atılımının mızrak ucunda İtalya yer alırken, çok geçmeden Almanya, özellikle de Güney Almanya bu örneği özgün bir biçimde izler.⁵

Dönemlendirme çalışması tarihçiyi olabildiğince geniş bir alanda, dikkate alınan dönemde yaşayan erkekler ve kadınlar arasındaki hâkim düşünciyi de hesaba katmaya zorlamaktadır. Ortaçağ kötümser bir havayla başlamıştır. Hristiyan Kilisesi'nin öne çıkardığı dönemlendirme, Augus-

3 N. Weill-Parot, *Points aveugles de la nature. La rationalité scientifique médiévale face à l'occulte, l'attraction magnétique et l'horreur du vide (xie-milieu du xive siècle)*, Paris, Les Belles Lettres, 2013.

4 G. Arnaldi, *L'Italia e si suoi invasori, a.g.e.*

5 "Allemagne, 1500. L'autre Renaissance", *L'Histoire*, no: 387, Mayıs 2013, s. 38-65.

tinus'a ait dünyanın altı çağı kabulüdür. Altıncı ve sonuncu çağ insanların artık içinde yaşadıkları ve Kıyamet Günü'nden sonra gelecek sonsuzluğu bekledikleri çağdır. Ama tercih edilen deyiş *mundus senescit*, “dünya yaşılanıyor” olmuş ve gerek kroniklerin gerekse vaazların gösterdiği üzere, bunun sonucunda, dünyanın giderek bozulduğu ve selamete değil mahvolmaya doğru gittiği fikri egemen olmuştu.

Bununla birlikte, çok geçmeden bazı manastırlardaki din adamları bu fikre karşı çıktılar. Çağdaşlarının kendilerini Eskilere kıyasla *moderni* olarak tanımlamaları gerektiğini belirttiler ve Ortaçağ'ın mutlak üstünlüğü iddiası taşımasalar da, içinde yaşadıkları dünyanın perspektiflerini ve vasıflarını sergileme eğilimi gösterdiler. Hatta sonunda, Ortaçağ bazılarına göre bir modernite devri haline geldi (Bu terim, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek arasındaki çatışmaların temel meselelerinden birini temsil ediyordu).

Ortaçağ felsefesi tarihçisi Etienne Gilson makalelerinden birine “Le Moyen Âge comme *sæculum modernum*”⁶ başlığını koymuştu. Ortaçağ'da yaşamış insanların kendi devirlerine bu adın verileceğini tabii ki bilmedikleri değerlendirmesini yapan Gilson, bu devri uzun süre içinde, yani kronikçilerin tarih, erkek ve kadınların çoğunluğunun da bellek içinde nasıl gördüklerini sorgulamaktadır. Aslında insanlar, Charlemagne zamanına gelinceye kadar, Eskilerin devrinin devam ettiğini düşünüyorlardı; daha sonrası için ise Antik Yunan ve Roma'nın bilgilerinin batıya, özellikle de Galya'ya aktarıldığı fikrini icat ettiler: Buna *translatio studii* adı verildi. 11. yüzyılda Antikçağ'dan bir uzaklaşma kaydedildi ve diyalektikçiler en önemli sanat olarak gramerin yerine mantığı geçirdiler; bu değişim, bilimin edebiyat karşısında kazanacağı zaferin mütevazı girizgâhıydı. 11. yüzyıl

6 E. Gilson, “Le Moyen Âge comme *sæculum modernum*” (Modern bir asır olarak Ortaçağ”), V. Branca (ed.), *Concetto, storia, miti e immagini del Medio Evo*, a.g.e., s. 1-10.

sonunda Anselmus (Canterbury'li) ile birlikte, ideal bilgi olarak *eloquentia*, yerini *dialectica*'ya bıraktı; Aristoteles'in mantık kuramı kullanılmaya başlandı ve skolastik kendini "modern" diye nitelendirdi.

Gerçi, Gilson'un belirttiğine göre, modernite mefhumunun bazı tutucu düşünürler tarafından kötüleyici bir manada anlaşılması da mümkündü. Örneğin, 12. Yüzyıl başında Gubert de Nogent otobiyografisinde modern asrın düşüncelere ve âdetlere getirdiği yozlaşmadan söz etmektedir. Ama daha önce hiç görülmemiş bir moderniteye doğru geçiş Salisbury'li John'un *Metalogicon*'uyla ifadesini bulur (1159):

İşte her şey yepyeni oluyordu, gramer yenileniyordu, diyalektik değişmişti, retorik küçümseyiyordu; Quadrivium'a gelince, o güne kadar takip edilen kurallar bir kenara bırakılmış, felsefenin derinliklerinden çıkarılmış yeni kurallar benimseniyordu.⁷

14. yüzyılda Flaman din adamı Geert Groote (1340-1384), Kilise'de reform yapma zorunluluğu üzerine ateşli vaazlar vermeye başladı: Hristiyan maneviyatını İsa'yı taklit noktasına yaklaştırmak söz konusuydu. Bu harekete –birçok eğilimi 16. yüzyılda Cizvitlerin kurucusu Ignatio de Loyola tarafından yeniden ele alınıp kullanılacaktır *devotio moderna* (modern sofuluk) adı verildi. Öyle ki "Rönesans" adı verilecek hareketin ve dönemin başını çekenler, ilk ortaya çıktıklarında "Ortaçağ'ın" modernliğini eleştirerek işe koyuldular. Örneğin, 15. yüzyıldan Floransalı mimar Filarete *Trattato di architettura* ("Mimarlık Üzerine") adlı incelemesinde (1460-1464) şöyle diyordu: "Herkesi modern âdetlerden vazgeçmeye ve bu kaba sistemi uygulayan ustaların öğütlerini dinlememeye çağırıyorum."⁸

7 A.g.e., s. 5.

8 A.g.e., s. 9.

Aslında, tarihçilere göre, *devotia moderna*'nın başlıca ürünü olan ve Thomas à Kempis (Thomas von Kempen, 1379 veya 1380-1471) adında bir din adamına atfedilen *De Imitatione Christi*, dinsel Rönesans öncesinin başyapıtıdır. *Imitatione* Kutsal Kitap'ın okunmasına, Kilise reformu kaygısına ve eylem ile tefekkürü birleştiren bireysel maneviyata –Ignatio de Loyola buna *discretio* adını verecektir büyük yer vermiştir.

Hem övücü hem de yerici anlamlar yüklenebilen “modern” kavramına başvurmanın epey hassas bir mesele olduğu görülüyor. Bu terim, değişimi veya daha sonraları ilerleme adı verilecek olguyu belirlemek için kullanılamaz. Felsefi ve teolojik düşüncüyü yenileyenler büyük âlim Bernard de Chartres'in (1126'dan sonra ölmüştür) şu formülünü 12. yüzyılda yaygınlaştırdılar:

Bizler, devlerin omuzlarına tünemiş cüceleriz. Böylelikle onlardan daha iyi ve daha çok şey görüyoruz; bunun nedeni görüşümüzün daha keskin veya boyumuzun daha uzun olması değil, onların bizi havaya kaldırmaları ve devasa boyları üzerinde yükseklere taşımalarıdır.⁹

Rönesans âlimleri, skolastiğin karanlığının karşısına, bizim hümanizma diye adlandıracağımız *studia humanitatis*'in entelektüel ve kültürel sistemini öne çıkarmışlardır. Halbuki düşüncenin insan etrafında düzenlenmesinin tarihi daha eskilere dayanmaktadır: İleride Rönesans adı verilecek döneme olduğu kadar, yine ileride Ortaçağ adı verilecek zaman dilimine de damgasını vurmuştur.

Gayet yerinde bir saptamayla, Chartres hümanizmasından da bahsedilebilmiştir. Burada, bu hümanizmanın

9 Alıntı yapan: Jean de Salisbury [Salisbury'li John], *Metalogicon*, III, 4, *Patrologia Latina* CXCIX, süt. 90, D. D. McGarry (ed.), Berkeley, University of California Press, 1962, s. 167.

12. yüzyıl teolojisine hâkim olduğunu düşünen Peder Marie-Dominique Chenu'nün üretken düşüncelerine dayanan bir yazımdan alıntı yapmam hoş görülsün: "İnsan Yaratılış'ın nesnesi ve merkezidir. *Cur Deus homo?*, 'Niçin Tanrı insan oldu?' tartışmasının anlamı budur."¹⁰

Aziz Gregorios'un da benimsediği ve insanın Yaratılış'ın bir kazası, bir *ersatz*, bir gedik tıkayıcı olduğunu, isyan ettikten sonra kovulan meleklerin yerine Tanrı tarafından rastlantı sonucu yaratıldığını ileri süren geleneksel tez karşısına, Bernard de Chartres Aziz Anselmus'un düşüncesini geliştirerek, Yaradan'ın planında insanın hep öngörülmüş olduğu ve hatta dünyanın onun için yaratıldığı fikriyle çıkar. 12. yüzyılın en büyük ilahiyatçılarından olan ve Anselmus'un İngiltere'de, Canterbury'deki okulunda yetişen Honorius d'Autun de "bu dünya insan için yaratılmıştır" fikrinde ısrarcı olmuştur.¹¹ İnsan öncelikle rasyonel bir varlıktır: Hümanist bir rasyonalizm söz konusudur, ama insan nihai olarak bütün dünyayı özümseyip onun etkin ve anlamlı bir özeti haline gelir. Bernard Silvestre'den (12. Yüzyıl) Alain de Lille'e (1128-1203) varıncaya dek karşımıza hep mikrokosmos insan tasviri çıkar; Hildegard von Bingen'in *Liber divinorum operum*'unun meşhur Luca yazmasında olduğu gibi, çok sayıda minyatürde de bu tasvire rastlanır.

12. yüzyılın entelektüel rönesansını en iyi yansıtan olgu, hiç kuşkusuz Paris yerleşiminin sınırında aralarında Hugues de Saint-Victor'un da bulunduğu bir grup ilahiyatçı tarafından oluşturulan Saint-Victor Manastırı ekolüdür. (Bölgede bugün de bir Saint-Victor sokağı bulunmaktadır.) 1141'de ölen Saint-Victor çeşitli eserlerin yanı sıra, bir felsefe ve teoloji okuma kitabı (*Didascalicon de studio legendi*), Hıristi-

10 J. Le Goff, *Les Intellectuels au Moyen Âge*, Paris, Seuil, 1957, s. 57 [çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Ortaçağda Entelektüeller*, İş Bankası Kültür Yayınlarından çıkacaktır].

11 A.g.e., s. 59.

yan ayin ve ibadetleri üzerine bir inceleme (*De sacramentis christianae fidei*), Ortaçağ'ın ilk ilahiyat derlemelerinden birini ve Sözde Dionysios hakkında 13. yüzyılda Paris Üniversitesi'nin müfredatına dahil edilecek, dolayısıyla 12. yüzyıl rönesansının daha sonraya da uzanmasını sağlayan araçlardan biri haline gelecek bir şerh kaleme almıştır. Tefekkür ağırlıklı yaklaşımıyla serbest sanatları ve genel anlamda antik düşüncüyü yenileyen Saint-Victor, kendisine takılan “yeni Augustinus” adını gerçekten hak etmiştir.

17. yüzyılda Ortaçağ rönesansı fikri, herhangi bir eleştiri veya aşağılayıcı yaklaşım eklenmeden örtük bir biçimde korunmakla birlikte, Ortaçağ'da kendi zamansal çevrelerinin dışına taşan bazı şahsiyetler de çıkmış ve onların adları kimi devletleri, aileleri, yerleri, vb. kutsamak için kullanılmıştır. Aziz Louis'nin Fransa'sı için bu durum geçerlidir. Hanedanın, Kral XIII. Louis ve özellikle de XIV. Louis'nin koruyucusu olan Aziz Louis'nin (Saint Louis) adıyla bu şan, Fransızların yerleştikleri deniz aşırı bölgelere, XIII. Louis devrinde, 1638'e doğru Senegal'de kurulan ilk Fransız yerleşimi olan Saint-Louis'ye veya Kuzey Amerika'da Missouri ve Mississippi nehirlerinin buluştuğu noktada 1764'te kurulan Saint-Louis'ye de taşınmıştır. XIV. Louis tarafından 1693'te konulan Saint-Louis nişanı, Devrim tarafından 1792'de kaldırılmış, Bourbon'lar tarafından 1814'te yeniden konmuş ve X. Charles döneminde, 1830'da tamamen tedavülde çekilmiştir. Paris'te Seine Nehri üzerindeki iki adacığın birleşmesiyle oluşan Saint-Louis Adası ise, adını 1627'de almıştır.

Daha çok okullarda, yani üniversitelerde öğretildiği için skolastik diye adlandırılan felsefe, eğitilmiş sınıf ve özellikle de filozoflar tarafından Ortaçağ'a yöneltilen eleştirilerin, hatta yadsımanın başlıca konusunu oluşturmaktadır. 13. yüzyılda bir sıfat olarak ortaya çıkan “skolastik”, 16. yüzyıldan itibaren ilahiyatın içine çok nüfuz ettiği düşünce türü-

nü nitelemeye başlamıştır. Hatta Voltaire şöyle yazmıştır: “Aristoteles’in kötü çevrilmiş ve iyi bilinmeyen felsefesinin piç kızı olan skolastik teoloji akla ve ilme, Hunlardan ve Vandallardan daha fazla zarar vermiştir.”¹²

19. yüzyılda Ortaçağ ve Ortaçağ düşüncesi bir tür itibar iadesi yaşamasına rağmen, Ernest Renan’ın *Vie de Jésus* (1863) adlı eserinde hâlâ şöyle bir yargıya rastlanmaktadır: “Bu skolastik kültürlerin özelliği, zihinleri her türlü hassas konuya kapatmalarıdır.”¹³ Biraz daha farklı bir şekilde ifade edilmesine rağmen, Ortaçağ hakkındaki yargı sürmektedir: Bu çağın erkek ve kadınları barbardır.

Bilindiği üzere, Ortaçağ Kilise’nin gücünün, hemen hemen genelleşmiş bir koyu dindarlığın damgasını vurduğu son derece dinsel bir dönemdir. Gerçi 16. yüzyılda Reform bir kırılma yaratmış ve amansız din savaşları yaşanmıştır. Hristiyan inancı artık en az iki biçimle, geleneksel Katolik biçim ve Protestan da denen reforme edilmiş yeni biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Üstelik Protestanlık içinde birçok farklı yönelim de mevcuttur: Büyük Britanya’da Anglikanizm, kıtada daha çok Germen bölgelerinde ve kuzeyde yayılan Luther’cilik ve Latin dillerinin konuşulduğu ülkelerde yayılan Calvin’cilik. Ama her halükârda söz konusu olan Hristiyanlıktır. Okumuş kesim içinden *libertin* denilen inançsız bir grup ancak 17. yüzyılda ortaya çıkar. Bunların ünlülerinden biri, Collège de France’da matematik dersleri de veren filozof Gassendi’dir (1592-1655). Molière’in örneğin *Tartuffe* ve *Dom Juan* oyunlarında *libertin*lere rastlanmakla birlikte, Académie Française bu kelimeye sözlüğünün ancak dördüncü basımında (1762) yer verir.

12 *Essai sur les mœurs*’den yapılmış bu alıntı “Scolastique” maddesinde zikredilmiştir: A. Rey (ed.), *Dictionnaire culturel en langue française*, Paris, Le Robert, 2005, c. IV, s. 632; sonra da şu cümle eklenmiştir: “Klasik döneme ait bu yargı günümüzde tamamen çürütülmüştür.”

13 A.g.m.

“Rönesans’ın” yeniliğinin tartışılmaz gözük­tüğü bir alan varsa, o da sanat alanıdır. Bununla birlikte, hiç kuşkusuz en önemli gelişme sayılabilecek modern güzelliğin doğuşu da aslında Ortaçağ’da devreye girmiştir. Bu değişim, Umberto Eco tarafından *Arte e Bellezza Nell’estetica Medievale* adlı eserde parlak bir biçimde incelenmiştir. Eco’nun da altını çizdiği gibi, Rönesans insanları tarafından Ortaçağ’a yöneltilen suçlamalardan biri bu çağın “estetik duyarlılık” nedir bilmediğiydi.¹⁴ Skolastiğin güzellik duygusunu boğduğu fikrini güçlü bir şekilde eleştiren Umberto Eco, Ortaçağ felsefesi ve teolojisinin estetik sorunlarla dolu olduklarını gayet ikna edici bir biçimde göstermektedir. Yazar tek tek eserleri değil, daha genel anlamda estetik kaygıyı ele almaktadır. Zaten Ortaçağ sanatını konu alan örneğin Henri Focillon’un *L’Art des sculpteurs romans* (1931) ve özellikle *Art d’Occident* (1938) adlı eserlerinden hareketle meseleyi düşünmüş okuyucu, roman tarzı bir kiliseye veya gotik bir katedrale baktığında, bu çağın sanatsal başyapıtlar üretmekle kalmayıp, güzellik duygusu ve onu ifade etme, yaratma, Tanrı’ya ve insanlığa sunma arzusuyla harekete geçtiğine de ikna olacaktır.

Ortaçağ çok sayıda başyapıt üretmiştir ve bu başyapıtların yer aldığı alanlardan biri ne yazık ki geniş kitleler açısından çok görünürlük taşımamaktadır: Tezhip sanatı.

Aynı zamanda, el sanatlarında uzman bir zanaatkâr olmanın ötesine geçerek, güzeli üretme isteğinden ilham alan, buna ömrünü adayan, bunu bir mesleğin ötesinde yazgısı haline getiren ve Ortaçağ toplumunda, zaten erken dönemde çoğu anonim kalmış mimarların, ressam­ların, heykeltıraşların bulamadıkları bir itibara sahip olan sanatçı

14 U. Eco, *Arte e Bellezza Nell’estetica Medievale*, Milano, Bompiani, 1987; *Scritti sul pensiero medievale* içinde yeniden basılmıştır, Milano, Bompiani, 2012; *Art et beauté dans l’esthétique médiévale*, çev. M. Javion, Paris, Grasset, 1997, s. 26 (çev. Kemal Atakay, *Ortaçağ Estetiğinde Sanat ve Güzellik*, İstanbul, Can Yayınları, 1998).

tipini de Ortaçağ yaratmıştır. Üstelik bu sanatçıların içinde başarılı olanlar, kendilerini kabul ettirenler eserleriyle rahat rahat geçinebilmekte ve 13., 14. yüzyıllarda para kullanımının giderek artması sonucunda toplumun tepesinde beliren zenginler kategorisi içine girebilmektedirler.

Çağdaşları tarafından sanatçı sıfatı verilen ilk isim Giotto olmuştur ve onun mekânı, 13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başındaki öncü İtalya'nın hiç kuşkusuz en müreffeh ve en güzel kenti olan Floransa'dır. Francesco di Assisi Bazilikası'ndaki ve Floransa'daki Santa Croce Kilisesi'ndeki freskleriyle sivrilen Giotto'nun sanatçı imajını asıl kabul ettiren ise kuşku yok ki Padua'daki Scrovegni Şapeli'nin süslemeleri olmuştur.

Ortaçağ'da dini mimari alanında büyük değişiklikler gözlenmez; en fazla, roman sanatından Alain Erlande-Brandenburg'un "12. yüzyılın gotik devrimi"¹⁵ adını verdiği olguya geçişten söz edilebilir. Ama mali krizler, vebanın ekonomik sonuçları, savaşlar katedrallerin finansman kaynaklarını sonunda tüketir ve bu nedenle bazıları –özellikle Siena'da tamamlanamadan kalır.

Buna karşılık din dışı mimari alanında derin bir dönüşüm gerçekleşir: Bu değişim şatolarla ilgilidir. 14. yüzyıla kadar, senyörlük şatosu öncelikle bir sığınma ve savunma yeridir. Ama muharebelerde giderek daha sık kullanılan top karşısında şatonun direnci epey azalmıştır ve giderek askeri bir mekân olmaktan çıkıp eğlence ve dinlence konutuna dönüşür. Merdivenleri, mobilyaları, gezinti yerleri, vb. artık apayrı bir özenle ele alınmaktadır.

Resim alanında ise, Flandre'da 15. yüzyıl ortasında yağlıboya tablonun ve şövale ile çalışmanın ortaya çıkışının Rönesans'tan ziyade Ortaçağ'a mal edilmesi gerektiği kesin bir biçimde ileri sürülemez, ama çok önemli bir buluş hiç

15 A. Erlande-Brandenburg, *La Révolution gothique au xiie siècle*, Paris, Picard, 2012.

tartışmasız Ortaçağ'a aittir: Aslına benzerlik kaygısı taşıyarak ve çoğunlukla modele poz verdirerek yapılan portre. Geçmişin erkek ve kadınlarının aslına uygun resimleri bu sayede bize kadar ulaşmıştır. Özellikle de, bireyin öne çıkarılması anlamında belirleyici bir ilerleme kaydedilmiştir. Gerçi sadece yüz söz konusudur, ama yüz de bedenin bir bölümüdür ve beden o tarihten başlayarak tarihsel belleği zapt etmiştir.

Büyük bir Rönesans sanatı tarihçisi olan Gerhart B. Ladner, o devrin sanatını Ortaçağ'dan ayıran ve hatta zıt kutbuna yerleştiren başlıca özelliklerden birinin bitki örtüsüne verilen geniş yer olduğunu savunmuştur.¹⁶ Gerçi bitki örtüsü esas olarak sembolik bir anlama sahipti. Ama yaygınlığı, Ladner'in gözünde tek başına Rönesans kavramını oluşturuyor, böylece Ortaçağ'daki kışın ardından dünyanın içine girdiği bir tür ilkbaharı simgeliyordu.

Halbuki Ortaçağ da çiçekler, yapraklar, ağaçlarla doludur. O zaman hemen herkes Âdem ve Havva ile birlikte Cennet Bahçesi'nde doğduğu ve bir anlamda orayı hiç terk etmediği duygusunu yaşar. Gerçi ilk günah yüzünden insan bu bitki örtüsünün kutlu keyfini sürme olanağını kaybetmiş, ama böylelikle de hem gıdasını hem de cenneti anımsatan bir güzelliği elde etmesini sağlayan çalışma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştı.

Jérôme Baschet, Jean-Claude Bonne ve Pierre-Olivier Dittmar *Le Monde roman. Par-delà le bien et le mal* adlı kitaplarında, "bitkisellik" konusuna bir bölüm ayırmışlardır.¹⁷ Bitkisellik kilisenin ruhani bir yere dönüşümüne katkı yaptığı için, yine sembolik bir dünya söz konusudur. Rönesans bu alanda da, daha pek çoğunda olduğu üzere, Orta-

16 G. B. Ladner, "Vegetation Symbolism and the Concept of Renaissance", M. Meiss (ed.), *Essays in honor of Erwin Panofsky*, New York, New York University Press, 1961, s. 303 vd.

17 J. Baschet, J.-Cl. Bonne ve P.-O. Dittmar, *Le Monde roman. Par-delà le bien et le mal*, Paris, Arkhe, 2012.

çağ'ı devam ettirmekten başka bir şey yapmamış, Meryem'in bakireliğinin simgesi olan kapalı bahçeyi insanlığa açmıştır:

Kapalı bahçesin sen,
Kız kardeşim, yavuklum,
Kapalı bir kaynak, mühürlü bir pınar.
Fidanların nar bahçesidir;
Seçme meyvelerle,
Kına ve hintsümbülüyle...¹⁸

Ortaçağ edebiyatının en büyük başyapıtı olan Dante'nin *İlahi Komedya'sı*, Beatrice araftan cennete geçer geçmez tomurcuklanır ve çiçek açar. Ve 13. yüzyılda en büyük başarıyı kazanan romanlardan *Le Roman de la Rose* (Gülün Romanı) bir çiçek ile tanımlanmıştır; bitkilerin simgesel açılışı çerçevesinde cereyan etmektedir.

Şimdi de müziği ele alalım. Norbert Elias, bir sosyolog olarak, Mozart'ın (1756-1791) kişiliği ve kariyeri konusunda çok dikkat çekici bir deneme kaleme almıştır: *Mozart, Zur Soziologie eines Genies*.¹⁹ Bu eserde, bestecinin 1781-1782 yıllarında babasının ağırlığından, ilk siparişçileri olan Salzburg piskoposu ve Avusturya imparatoruyla olan kısıtlayıcı ilişkilerinden kurtularak zanaat türü sanattan bağımsız sanata nasıl geçtiği gösterilmektedir. Böylelikle Mozart üzerinden aslında birey parlak bir biçimde kendini ifade etmektedir. Uzun Ortaçağ ile Modern Zamanlar arasındaki geçişe işaret eden çok önemli bir olay söz konusudur.

Ortaçağ ile Rönesans arasında Kilise ve Hristiyan toplumunda heyecana, çalkantılara yol açan bir pratik gelişir: cadılık. Önce iki saptama yapalım. Birincisi, Michelet cadılı-

18 Neşideler Neşidesi [Ezgiler Ezgisi], IV, 12-13.

19 N. Elias, *Mozart, sociologie d'un génie*, çev. Bernard Lortholary, Jeanne Etoré, Paris, Seuil, "La Librairie du xxie siècle", 1991 (çev. Yeşim Tükel Kılıç, *Mozart. Bir Dâhinin Sosyolojisi Üzerine*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2010).

ğın yayılmasını 14. yüzyıla yerleştirmekte, ama bunu yaparken tarihi yanlış konmuş bir esere dayanmaktadır: Aslında cadılık 15. yüzyılda başlamıştır. İkincisi, cadılık esas olarak kadınlara dair bir hadisedir: Dolayısıyla toplumun kadına bakış açısını etkilemiştir. Öyle ki Rönesans'ta kadın, rivayet edilenin aksine bir saygı ve hayranlık konusu değil, Tanrı ile Şeytan arasında, çift yönlü bir varlıktır.

Anlaşıldığı kadarıyla “cadı” terimi 12. yüzyılda ortaya çıkmış ve Aquino’lu Tommaso *Summa Theologiae*’de (13. yüzyılın ikinci yarısı) onu Şeytan’la antlaşma yapan bir adam olarak tanımladıktan sonra asıl anlamını kazanmıştır. Böylece büyücü kadın 15. yüzyılda şeytani bir kişiliğe dönüşür ve mitsel ikonografyası da o zaman kesinlik kazanır: Süpürge veya değneğe binerek havada dolaşan bir kadın. Demek ki büyücü kadın, Ortaçağ’dan ziyade “Rönesans” adı verilen döneme, hatta klasik asra ait bir kişiliktir.

Ortaçağ bu alanda bir rol oynamışsa, onu toplumun cadılık karşısında duyduğu endişede aramak gerekir. Özellikle de 1260’a doğru Papa IV. Alexander’in engizisyonculara cadılar hakkında kovuşturma yapma ve faaliyetlerinde sapkınlığa hükmedilenleri yaktırma görevini vermesi bu kaygıda belirleyici olmuştur. Kilise’nin bu yeni ruh hali ve tavrı çerçevesinde, Aquino’lu Tommaso Şeytan ile antlaşma fikrini ilave etmiştir. 15. yüzyıl bu kaygı verici imgeyi göksel şabat* motifiyle tamamlayacaktır. Bu alandaki en sert baskının yaşandığı olay, 1632’de Loudun’daki Azize Ursula rahibeleri arasında yaşanan karışıklıklardan sonra, rahip Urbain Grandier’nin (1590-1634) odun yığını üzerinde yakılmaya mahkûm edilmesi olmuştur.

Yandaşlarına göre Rönesans’ın çoktan yerleşmiş olduğu bir dönemde, iki Alman Dominiken, Henri Institoris (Heinrich Kramer) ve Jacob Sprenger 1486’da cadıların

* Büyücülerin Şeytan’ın başkanlığında her cumartesi yaptıkları gece toplantıları -ç.n.

şiddet yoluyla nasıl cezalandırılması gerektiği hakkında bir el kitabı olan meşhur *Malleus maleficarum*'u (Cadıların Çekici) yayımlarlar. Jean-Patrice Boudet, 15. Yüzyılda cadılara çoğunlukla “*vaudois*” (Vaudès’çi) dendiğine dikkat çekerek (Arras’ta 1459-1460’ta bir Vaudès’çilik salgını baş göstermiştir) bu eserin o denli etkili olmasına Konstanz (1414-1418) ve özellikle de Basel konsillerindeki (1431-1449) tartışmaların katkı yaptığını belirtir.²⁰ Ayrıca Fransız monarşisinin o sırada “krala karşı suç” tanımını genişleterek cadılığı da bu kapsama soktuğunu vurgular. Demek ki cadılık hadisesi belirli bir siyasal dönemlendirmeye bağlantılıdır: Bu konuya döneceğim.

Son olarak da İngiliz tarihçiler Robert C. Davis ve Elizabeth Lindsmith’in *Renaissance People: Lives that Shaped the Modern Age* (“Rönesans İnsanları: Modern Çağı Şekillendiren Yaşamlar”) adlı kitabı üzerinde duracağım. Eser, Ortaçağ ile Rönesans arasına keskin bir karşıtlık koyarak ve Rönesans’ın yeniliği üzerinde durarak başlar:

Rönesans, Avrupa’nın kültürel manzarasını aydınlattıktan bes yüzyıl sonra hâlâ modernitenin ilkbaharı, Ortaçağ’ın korku ve çılgınlıklarının yerini umuda bıraktığı bir an olarak gözükmeye devam etmektedir.²¹

Yazarlar, İtalya’dan çıkan akımın 1500’den itibaren çevreye, tüm Avrupa’ya yayıldığını vurgularlar –burada, dönemlendirmenin tarihinde coğrafi ve kültürel alan olarak İtalya’nın önemi yine karşımıza çıkıyor.

Ama sanki bir önceki açıklamalarını çürütmek ister gibi şöyle devam ederler: “Aslında bu dönemin de, tıpkı

20 J.-P. Boudet, *Le Mal et le Diable. Leurs figures à la fin du Moyen Âge*, Paris, Beauchesne, 1996.

21 R. C. Davis et E. Lindsmith, *Hommes et femmes de la Renaissance. Les inventeurs du monde moderne*, çev. J.-P. Ricard ve C. Sobecki, Paris, Flammarion, 2011, s. 9.

aktörleri olan insanlar gibi, karanlık bir yanı vardı.”²² 1486’da *Malleus maleficarum*’un yayımlandığını hatırlatır ve eklerler:

“Pogromlar, Engizisyon ve binyılcı dinsel hareketler Rönesans’ta, Ortaçağ’dakinden daha başarılı olacaklardır.”²³

Görüldüğü gibi, 16. yüzyıla doğru taşan uzun bir Ortaçağ ile 15. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başlayan erken bir Rönesans arasında bir arada varoluş ve bazen de çatışma söz konusudur. Geçiş dönemleri, dönüm noktaları sorununa daha ileride döneceğim. Ama Ortaçağ ile Rönesans’ın bir araya gelmiş, örtüşmüş gibi göründükleri bir devre şimdiden işaret edelim: 15. yüzyıl.

Patrick Boucheron, *Histoire du monde au xve siècle* (“15. Yüzyılda Dünya Tarihi”) adlı kitabın giriş bölümünde, o sırada birleşik bir dünyanın değil, “dünya halkalarının” söz konusu olduğunu göstermektedir. Zaten eser de “dünyadaki topraklar” adını verdiği bölgeleri anlatmaktadır. Avrupa dünyasının marjinal alanları olan Akdeniz ile İber Yarımadası’nı bir kenara bırakırsak, geriye iki bölümde ele alınan iki “toprak kümesi” kalmaktadır: Pierre Monnet tarafından yazılan “Un empire des couronnes: royautés électives et unions personnelles au cœur de l’Europe” (“Taçlar imparatorluğu: Avrupa’nın merkezinde seçimli krallıklar ve kişisel birleşmeler”) ve Jean-Philippe Genet tarafından yazılan “France, Angleterre, Pays-Bas: l’Etat moderne” (“Fransa, İngiltere, Hollanda: Modern Devlet”).²⁴

Jean-Philippe Genet incelediği alanda belirleyici bir yenilik saptamaktadır: dilbilimsel gelişme. 15. yüzyılda Latince sadece ilim diline indirgenmiş, yerini ulusal dillere bırakmıştır. Nitekim, Jean-Philippe Genet o sırada bu coğ-

22 A.g.e., s. 9.

23 A.g.e., s. 9.

24 P. Boucheron (ed.), *Histoire du monde au xve siècle*, a.g.e.

rafyada ulus ve özellikle vergilendirme aracılığıyla devletin öne çıktığı saptamasını yapmaktadır.

Şu halde, tarihin dönemlendirilmesine ilişkin bir sonuç ortaya çıkıyor. Kopuşlara az rastlanıyor. Şu veya bu ölçüde uzun, şu veya bu ölçüde derin değişim, dönüşüm, iç rönesans daha olağan model olarak karşımıza çıkıyor.

Uzun Ortaçağ

Şimdi sıra, kültürel olduğu kadar ekonomik, politik, sosyal alanlarda da 16. yüzyılda ve aslında 18. yüzyılın ortasına kadar Ortaçağ ile yeni, farklı bir dönem, yani Rönesans arasında yapılan ayrımı haklı çıkaracak kadar temel değişimler olmadığını göstermeye geldi.

15. yüzyılın sonunda Avrupa için çok önemli sonuçları olacak bir olay yaşandı: Kristof Kolomb Doğu Hint Adaları olduğunu düşündüğü, ama çok geçmeden “Amerika” adını alacak yeni bir kıta keşfetti. Dünyadaki ulaşımın bu şekilde genişlemesi, 16. yüzyılın başında Macellan’ın dünyanın çevresini dolaşmasıyla tamamlandı ve daha da boyutlandı. Ama bu keşiflerin başlıca etkileri Avrupa’da ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren hissedilmeye başlandı. Nitekim, Amerika 1778’de Birleşik Devletler’in kurulmasıyla ve Güney Amerika da 1810’dan itibaren İspanyol sömürge devletlerinin büyük bölümünün Bolivar tarafından kurtarılmasıyla Avrupa için bir muhatap haline geldi.

Gerçek anlamda 18. yüzyıl ortasından itibaren ve özellikle de 19. yüzyılda gelişen Avrupa sömürgeciliğinden belki daha da önemli olan açık deniz gemiciliği ise Ortaçağ’dan itibaren örgütlenmişti. Avrupalılara bu açık deniz gemiciliğinin yolunu, 13. yüzyılda gelen pusula, kış dümeni, kare

yelken açmıştı. Avrupa'nın iki bölümü, Kuzey Avrupa ve Akdeniz o dönemden başlayarak hem mal hem de insan taşıyan büyük kadirgalar ile düzenli bir şekilde birbirine bağlanmıştı. İlk düzenli Cenova-Bruges yolculuğu 1297'de başladı. Fernand Braudel, Lizbon'un 13. yüzyılda yaşadığı atılımın "etkin, denizci, çevresel (periferik) ve kapitalist bir ekonominin derslerini yavaş yavaş özümseyen bir tırmanışın" sonucu olduğunu hatırlatmaktadır.¹ Bu konuya ileride, "kapitalist" terimine itiraz etmek üzere döneceğim; ama büyük bölümü denizciliğe dayanan ve geleneksel tarih yazımında ancak 15.-16. yüzyıllarda başlatılan önemli bir faaliyetin aslında daha Ortaçağ'da başladığını şimdiden vurgulamakta yarar var.

Bununla birlikte, Fernand Braudel'in de işaret ettiği gibi, su veya kara yoluyla ulaşım, özel atlı ulaklar dışında yavaş kalmaktadır. Fransa'da ana yollar ancak 18. yüzyılda daha iyi ve hızlı hale gelir. Fransız posta hizmetlerinin kirası 1676'da 1.220.000 *livre* iken 1776'da 8.800.000 *livre* çıkar; Köprüler ve Karayolları'nın bütçesi aynı sürede 700.000'den 7.000.000 *livre* yükselir. 1747'de Köprüler ve Karayolları Okulu kurulur.

Alain Tallon, *L'Europe de la Renaissance* adlı sentez çalışmasında şunu vurgular:

Rönesans'taki Avrupa ekonomisi her türlü geleneksel üretim sistemine içkin olan kırılganlığı daha genel olarak korumaktadır. Toprakların çok büyük bölümünde ekin sisteminde gerçek anlamda değişiklikler ve dolayısıyla tarımın veriminde anlamlı bir artış görülmediği için, üretim büyüyememektedir.²

-
- 1 F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme, xve-xviiie siècles*, Paris, Armand Colin, 1967, s. 308 [çev. Mustafa Özel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1991].
 - 2 A. Tallon, *L'Europe de la Renaissance*, Paris, PUF, "Que sais-je?", 2006, s. 52.

Avrupa tarım ekonomisi Ortaçağ'da belirli bir gelişme kaydetmiştir: Demir sabanın icadı toprağın daha derinlemesine sürülmesine olanak vermiştir; yılda üç kere yapılan almalı ekimin yaygınlaşmasıyla artık her yıl ekili toprakların yarısı değil, sadece üçte biri nadasa bırakılmaktadır; bunlara koşum hayvanı olarak öküzün yerini atın alması da eklenebilir. Ama 16. yüzyılda, hatta daha da ileri tarihlerde Avrupa'da uzun dönemli bir kırsal ekonomi devam etmektedir. Hatta ticaret ve doğmakta olan bankacılık sayesinde zenginleşenler kazançlarının büyük bölümünü yeniden toprağa yatırdıkları için bu kırsallık güç bile kazanmıştır. İtalya'da Ceneviz ve Floransa'lı bankerler, Fransa'da da I. François'nın yüksek maliye görevlileri ile bu örnek yaşanmıştır.³

Ortaçağ ile Rönesans arasındaki bir diğer süreklilik unsuru ekonomik düşüncede görülen yenilenmedir. Bunun doğuş tarihi hiç kuşkusuz, büyük skolastik Albertus Magnus'un 1250'ye doğru Aristoteles'ten yaptığı *Nikomakhos'a Etik* çevirisinde "değer" teriminin teorik bir anlam yüklenmesidir. Sylvain Piron'un ikna edici bir şekilde gösterdiği üzere, sapkın Fransiskan Pierre de Jean Olivi'nin *Traité des contrats* (1292'ye doğru) adlı eseri ("Sözleşmeler Üzerine") sayesinde, ekonomik düşünce büyük bir ilerleme kaydetmiştir. "Az bulunurluk", "sermaye", "tefecilik" kavramları devreye girmiş, canlı teorik ve pratik tartışmalara yol açmıştır.⁴

Tefeciliğe, yani faizle borç vermeye yönelik yasa III. Urbanus'un 1187 civarındaki fermanıyla doruk noktasına çıkmış, sonra yavaş yavaş ortadan kalkmıştır: 1804'te Napoléon'un Medeni Kanun'unda böyle bir yasağa rastlanmaz. Antoine de Montchrestien (1575-1621) ise 1615'te yazdığı bir eserde "ekonomi politik" kavramına başvurur (O zamana dek "ekonomi", eski Yunancada ve Aristote-

3 A.g.e., s. 60.

4 Pierre de Jean Olivi, *Traité des contrats*, sunuş, eleştirel basım, çeviri ve yorum: S. Piron, Paris, Les Belles Lettres, 2012.

les'te olduğu gibi “ev idaresi” manasında kullanılıyordu). Demek ki kapitalist Batı, ekonomik ve sosyal temellerinde Rönesans kopuşması diye bir şey yaşamamış uzun bir evrim sürecinden geçmiştir.

Fernand Braudel'in *Civilisation matérielle et capitalisme* (1967) adlı büyük kitabı, Ortaçağ ile Rönesans arasındaki süreklilik üzerine düşünmek açısından değerlidir. Braudel, 11.-12. yüzyıllardaki atılımından Fransız Devrimi'nin arifesine kadar uzanan Ancien Régime'in Avrupa'sında mahsullerin ritmini kıtlıkların belirlediğini hatırlatır. Braudel'in yine de ayrıcalıklı bir ülke olarak gördüğü Fransa, 10. yüzyılda on, 11. yüzyılda yirmi altı, 12. yüzyılda iki, 14. yüzyılda dört, 15. yüzyılda yedi, 16. yüzyılda on üç, 17. yüzyılda on bir, 18. yüzyılda on altı genel kıtlık yaşamıştır.⁵ Salgın hastalıkların en korkuncu olan veba 1348-1720 arasında sık sık yinelenerek Avrupa'nın kanını kurutur ve 15. ile 16. yüzyıllarda bu anlamda bir kopuşa rastlanmaz.

Fernand Braudel 17. yüzyıla kadar Avrupalıların beslenmesinin esas olarak bitkisel gıdalardan oluştuğunu da vurgular.⁶ Sıra dışı bir şekilde etobur bir ülke olan Fransa, Rönesans yandaşlarının büyüme dönemi olduğunu iddia ettikleri 16. yüzyılda beslenmesi içindeki et tüketimi miktarının arttığına değil, tam tersine 1550'den itibaren çöktüğüne tanık olur. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa dışındaki bölgelerden ithal edilen içecekler ve sebzelerin dağıtımı sınırlı kalır: Örneğin çikolata, çay (İngiltere, Hollanda ve Rusya ile sınırlıydı), hatta 17. yüzyıl ortasında Avrupa'ya ulaşan kahvenin tüketimi gerçek anlamda ancak 18. yüzyıl ortasından itibaren artarak Güney ve Orta Avrupa'nın gıda rejimindeki en önemli maddelerden biri haline gelir. 18. yüzyıla kadar buğday, daha doğrusu buğday türleri-

5 F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme, xiv-xviiie siècles, a.g.e., s. 55.*

6 A.g.e., s. 78.

nin (buğday-çavdar melezi, çavdar, vb.) verimi düşüktür, gübre olarak insan ve hayvan dışkıları kullanılmaya devam eder. Devrim'e giden karışıklıkları tetikleyen olaylar arasında 1789 yazındaki kıtlık kuşkusuz önemli rol oynamıştır.

11. yüzyıldan itibaren değirmenlerin çoğalması ekmek üretiminin artmasını sağlar ve ekmek, Avrupa'daki beslenmenin temeli olur. Fiyatı kalitesine göre değişmektedir ve köylülerin neredeyse siyah ekmeğiyle burjuvalar ile senyörlerin neredeyse beyaz ekmeği arasında ciddi bir fark oluşur. Ama Braudel'in yazdığı gibi:

Gerçek beyaz ekmek devrimi ancak 1750-1850 arasında gerçekleşmiştir; o zaman diğer tahılların yerini has buğday alır (örneğin İngiltere'de ekmek, giderek kepeğinin büyük bölümünden arındırılmış unlardan üretilmeye başlanır).⁷

Üst sınıflar hem lezzet hem de sağlık açısından iyi gıdalar talep etmeye başlarlar. Mayalı ekmek yaygınlaşır ve örneğin Diderot uzun süre beslenmenin temelini oluşturan bulamacın hazmı zorlaştırdığını vurgular. 1780'de bir ulusal fırıncılık okulu açılır ve Napoléon ordusu "o değerli malı, beyaz ekmeği"⁸ tüm Avrupa'ya yayar.

Yine Ortaçağ'da, Kuzey Avrupa balıkçılığı ve balığın konserve edilmesinde kullanılan yeni teknikler sayesinde ringa balığı Avrupa'nın genel gıdalarından biri haline gelir. Büyük ringa balıkhaneleri 11. yüzyıldan itibaren Hansa'lı, Hollandalı ve Zelandalı balıkçıların zenginleşmelerini sağlar. 1350'ye doğru bir Hollandalı ringa balığını temizleme, daha sandaldayken tuzlama ve fıçıda salamuraya yatırmaya hızlı bir yolunu bulur: Balık artık Avrupa'nın her yerine, özellikle de Venedik'e ihraç edilebilmektedir.

7 A.g.e., s. 106.

8 A.g.e., s. 106.

Doğu'dan getirilen bir baharat olan ve Ortaçağ mutfağının temel maddeleri arasında yer alan karabiberin tüketimi de sürer ve ancak 17. yüzyıl ortasından itibaren azalır.

Bu süreklilik içinde, yine de istikbali parlak olacak bir yeniliği kaydetmek gerekir: alkol. Talihi geç açılır ve Braudel'in belirttiği gibi, 16. yüzyıl "onu deyim yerindeyse yaratmıştır",⁹ ama halk içinde yaygınlaşması 18. yüzyıl ile gerçekleşir. Daha çok keşiş manastırlarında üretilen "ab-ı hayat" (*eau-de-vie*) uzun süre hekimler ve eczacılar tarafından önerilen bir ilaç olarak kalmış ve veba, gut ya da ses kısılması gibi hastalıklara karşı kullanılmıştır. Ancak 16. yüzyılda içki haline geldi. Daha sonra tüketimi yavaş yavaş arttı ve 18. yüzyılda doruk noktasına çıktı. Ama örneğin Alsace, Lorraine ve Franche-Comté menşeli olan kirsch, 1760'a doğru Paris'te hâlâ ilaç olarak kullanılmaktaydı.

Fabrika ile ancak 18. yüzyıl İngiltere'sinde sanayinin başlamasıyla tanışacak olan metal üretimi ve kullanımına geçecek olursak, metallerin Ortaçağ, Rönesans ve sonrasındaki kullanımında görülen sürekliliği kaydetmek gerekir. Mathieu Arnoux şöyle yazmıştır: "Ortaçağ maddi kültürü hiç kuşkusuz bir ahşap uygarlığı olduğu kadar aynı zamanda bir demir uygarlığıydı."¹⁰ Demir hem katedrallerin inşasında hem de çeşitli ilerlemeler kaydeden tarım aletlerinin (demir saban ve saban kulağı) imalatında hatırı sayılır miktarlarda kullanılmaktadır. Sadece savaşlarda binek hayvanı olarak değil, aynı zamanda koşum hayvanı olarak da atın giderek yaygınlaşan kullanımı, kırsal bölgelerde toplumsal statüsüyle merkezi bir kişiliğin çoğalmasına yol açar: nalbant. Çok sayıda atölye vardır: Zırh ve silah imal eden demirciler, Robert Fossier'ye göre, tam anlamıyla "araba

9 A.g.e., s. 180.

10 "Demir" maddesi, Cl. Gauvard, A. de Libera, M. Zink (ed.), *Dictionnaire du Moyen Âge*, a.g.e., s. 523.

tamircileri” gibidir; demirhanelerde demir filizi işlenir ve metal satılır; ayrıca çivi imalatçıları, çilingirler, demir eşya onarımıyla uğraşan gezgin işçiler, vb. mevcuttur.

Kişi adları da demirdeki bu yaygınlaşmayı yansıtmaktadır. Soyadının geliştiği döneme tekabül eden 13. yüzyılda Avrupa’nın büyük bir bölümünde, özellikle de batısında demircilikle ilgili işlere gönderme yapan soyadları çoğalır: Fransa’da Fèvre, Lefèvre, vb.; Büyük Britanya’da Smith; Germen ülkelerinde çeşitli yazımlarla Schmit. Kelt, özellikle de Breton dilinde demirciye “le goff” dendiğini de izninizle belirteyim.

Giyim alanında modanın doğup gelişmesine gelince, genellikle 15. ve 16. yüzyıllara tarihlendirilen bu olgular aslında daha geriye, Ortaçağ’ın tam ortasına kadar uzanırlar: Hükümdarlar ve kentler tarafından ilk kıyafet kanunları daha 13. yüzyıl sonunda çıkarılmıştır. Eserleri İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sosyal bilimlere besleyen büyük Alman sosyoloğu Norbert Elias, uygarlığı oluşturan adabımuaşeret modelinin büyük ölçüde Ortaçağ’a ait olduğunu göstermiştir. Başlıca eserlerinden biri olan *La Dynamique de l’Occident*’da,¹¹ 11. yüzyıldan 18. yüzyıla, “ilerleme” kelimesinin zafer kazandığı ana kadar Avrupa’yı taşıyan ve bütün bu dönemi kat eden bir hareket saptamaktadır. O zamana dek bu ilerleme kendini değişim veya yenilik sıçramalarıyla gösteriyordu; Yunan-Roma Antikçağı bir uygarlık doruğu olarak görüldüğü için söz konusu sıçramalara “rönesanslar” adını verme alışkanlığı vardı. Bu rönesansların toplumu, maddi donanımı ve kültürü yeniden o doruk noktasına taşıyacağı düşünülüyordu.

11 Norbert Elias’ın *Über den Prozess der Zivilisation* adlı eseri (1939) Fransızcaya oldukça geç ve iki kitap halinde çevrilmiştir: *La Civilisation des mœurs* (1973) ve *La Dynamique de l’Occident* (1975). [Türkçe çeviri için bkz. çev. Ender Atışman, *Uygarlık Süreci 1*, İstanbul, İletişim Yayınları (2000) ve çev. Erol Özbek, *Uygarlık Süreci 2*, İstanbul, İletişim Yayınları (2002) –ç.n.]

Norbert Elias daha çok gündelik yaşama ve insanların davranışlarına ilişkin uygarlık ilerlemeleri üzerinde durmaktadır. Örneğin Ortaçağ'ın ortasında, özellikle de 13. yüzyılda “sofra adabının” yaygınlaştığını gözlemler.¹² Batı'ya çatalın yavaş yavaş girişi henüz gerçekleşmeden önce, herkese birer tabak vermeye başlanır ve yemek sırasında bu bireysel sofranın kullanılması birçok konunun aynı tabaktan veya aynı çorba kabından yemesine bir son verir, yemeklerden önce ve sonra el temizliğine dikkat etmek zorunlu olur, vb. Hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleştirilemeye de tükürmek de giderek dışlanan bir fiil olur.

Terbiye kurallarının gelişmesi ve yayılması, Elias'a göre bu evrimin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Ortaçağ saray nezaketi çerçevesinde şekillenen bu kurallar, 11. ve 12. yüzyıllarda hem monarşiler hem de prenslikler bağlamında yerleşen saray yaşamı aracılığıyla soylu sınıfa geçer, daha sonra da 17. ve 18. yüzyıllarda toplumun burjuva kesimleri, hatta halk tabakaları arasında yayılır. Saray yaşamı Ortaçağ edebiyatında ateşli eleştirilere konu olmuş, özellikle de 1154-1189 arasında İngiltere kralı olan II. Henry'nin sarayı Walter Map'in *De nugis curialum* adlı eserinde hicvedilmiş, buradaki şövalyeler efemine tipler olarak gösterilmiştir. Ama saray, özellikle de Fransa'da Devrim'e kadar görgü kurallarının beşiği, prestijli bir yer olarak kalmıştır.

Nathalie Heinich, Norbert Elias'ın çalışmaları üzerinden giderek, Batı'nın “11. yüzyılın feodal senyörlüğünden [...] Aydınlanma çağındaki doruk noktasına”, önü alınamayan şiddeti gerileten ateşkes ve barış denemelerinden aynı zamanda bir edep, görgü devri olan 18. yüzyılın ortasına kadar tek bir uygarlık dönemi yaşadığını gayet iyi göstermiştir. Norbert Elias'ın tezini anlatan Nathalie Heinich şu konunun altını çizer:

12 “Manières de table”, N. Elias, *La Civilisation des mœurs*, çev. P. Kamnitzer, Calmann-Lévy, 1973, yeni basım 1991.

Bu hareketin dinamiği, kraliyetin iki alandaki tekelinin yavaş yavaş kabul ettirilmesi sayesinde devletin oluşmasından kaynaklanmıştır: hükümdar ile senyörler arasındaki bağları parasallaştıran vergi tekeli ve gerek askeri güç kullanımı, gerekse her türlü barış antlaşması koşullarını sadece kralın yetkisine veren meşru şiddet tekeli.¹³

Böylece ekonomi esas olarak tarıma dayalı, köylüler ise senyörlere tabi durumda kalmışlardır.

Ortaçağ Batı'yı katedrallerle kaplamış, topçudaki gelişmeler kale olarak kullanılan şatoları lüks saraylara dönüştürmüş, bunların en parıltılısı Chambord, en prestijlisi ise Versailles olmuştu. Flandre'da şövale çalışması bulununca resim sanatı da gelişti ve 14. yüzyıl başında ortaya çıkan portre soylu sınıfın hazinelerinden biri haline geldi. Reform, Hristiyanlığı bölünmeye ve şiddete sürükledi, 16. yüzyıl bir din savaşları çağı oldu. Bununla birlikte Katolik ve Protestan biçimleriyle Hristiyanlık 18. yüzyıl ortasına kadar ağırlığını korudu.

Son olarak da, 1579'da Birleşik Eyaletler'in bir cumhuriyet olarak kurulmasına, İngiltere'deki karışıklıkların 1649'da bir kralın, I. Charles'ın devrilmesine ve ölümüne yol açmasına rağmen, Fransız Devrimi'ne kadar monarşi rejimi Batı'da hâkimiyetini korudu.

Bilgi alanına gelince, o kadar yavaş ilerliyordu ki 18. yüzyılın ortasında bir grup âlim bu uzun birikimin ürünlerini derleme ihtiyacı duydular. Bilgi alanında bir dönemin sonuna ve yeni bir zamanın başlangıcına işaret eden *Encyclopédie* böyle ortaya çıktı.

Geleneksel siyasetin Avrupa'sı, İspanya Veraset Savaşı'na ve Avrupa'nın büyük bölümünü saran yangına noktayı koyan Utrecht Antlaşmaları (1713-1715) ile sona

13 N. Heinich, *La Sociologie de Norbert Elias*, Paris, La Découverte, 1997, s. 10.

ermiş gibi gözükmektedir. Son büyük geleneksel çatışma kuşkusuz Avusturya Veraset Savaşı'ydı (1740-1748); bir Avrupa kapışması haline gelmiş ve sonunda Fransızlar Fontenoy'da İngilizlere ve Hollandalılara karşı zafer kazanmıştı.

1492, hayranlık uyandıran yepyeni bir yıl mıydı? Her halükârda çok önemli olan bu olaya değinmiştim; ama bu olay, yani Kristof Kolomb'un 1492'de çok geçmeden Amerika adını alacak kıtayı keşfetmesi, tarihin akışı üzerindeki etkisi farklı farklı yorumlanabileceği için, tarihin dönemlendirilmesi hakkında düşünmek bakımından heyecan verici bir örnek de sunmaktadır.

Ortaçağ ve Rönesans'ı ele alan eserlerdeki çok sayıda ele alınış biçiminin dışında, bu tarihin gündeme taşıdığı sorunları anlatabilmek için iki önemli kitabı zikredeceğim. Birincisi, Franco Cardini'nin İtalyanca çalışmasıdır: *Europa 1492. Ritratto di un continente cinquecento anni fa* ("Avrupa 1492. Bir kıtanın bundan beş yüz yıl önceki portresi"). İkincisi ise, Bernard Vincent'in 1492, "*l'année admirable*" (1492, "hayranlık uyandıran yıl") adlı kitabıdır.

Franco Cardini Avrupa'yı bir coğrafi alan olarak ele alır. Ona göre Avrupa, 15. yüzyılın sonunda yıpranmış bir isim, siyasal bir gerçekliktir. Yazar, nüfus ve yüzölçümü bakımından ağırlıkta olan kırlar ile çok sayıda iş ve kazanç olanağı sunan kentlerin birbirlerini nasıl tamamladıklarını gösterir. Soylu sınıf gerek kentlerde gerekse kırsal alanlarda askeri özelliğini giderek yitiren şatolarda lüks içinde yaşamaktadır. Orta ve Güney Avrupa kentlerinde farklı sosyal kategoriler meydanlarda ve yollarda iç içe geçmekte; kuzeyde ise bu iç içelik büyük kiliseler ve ortak salonlarda yaşanmaktadır. Şenlik yaşamı ise şatoda soylu danslar, sokaklarda da halk dansları ile renklenmektedir. Kentlerde hem banyo hem genelev işlevi gören hamamlar dua edilen kiliselerle yarışmaktadır.

Teknikler düzeyinde, 15. yüzyıl Avrupa'sı bir icatlar toplumdur; resim sanatında perspektifin bulunması bunlardan biridir. Cardini, bu buluşlarda İtalya'nın sıra dışı rolünü vurgular (bir "bölgesel devletler" sistemi örgütleyen İtalya buluşçuluğunu siyasal alana da taşımıştır).

Bununla birlikte 15. yüzyılın bir başka çehresi daha vardır: ıstırap ve sefalet. O dönemde Hristiyan dünyanın başına üç felaket çöker: veba, açlık ve savaş. Ölüm dansları ve "ölme sanatları" devridir. Ama Franco Cardini bu âlemin içine denizi de sokar: Erken Ortaçağ'dan beri yapılan ticaret, özellikle de baharat ticareti, aynı zamanda Afrika kıyılarının keşfi ve Kristof Kolomb'u 1492'de yelken açmaya iten Doğu Hint Adaları rüyası ile deniz hep işin içindedir. Bununla birlikte, Ceneviz gemicinin karavelalarında onun peşine takılanlar arasında ve Hristiyan dünyasında pek çok kişi altın bulma umudu beslerken, Kolomb'un akli esas olarak paganları gerçek Tanrı'ya, Hristiyanların Tanrı'sına çekmekle meşguldür: Kristof Kolomb tam bir Ortaçağ insanıdır. Franco Cardini 1492'de bir anlamda "Amiral'a minnetlerini sunmaktadır."¹⁴ 1492 yılının sonunda Kolomb'un gördüğü şey, "Ölen Ortaçağ, şafakta beliren modern çağ, bir anda genişleyiveren dünyadır."¹⁵ Franco Cardini, Ortaçağ'ın ölümünü ilan etse de, aynı kalan bir dünyanın genişlemesi üzerinde, süreklilik üzerinde durmaktadır. Onun "Rönesans" değil, düpedüz "dünya" adını verdiği olgu Kristof Kolomb'u da üreten Ortaçağ'dan çıkmaktadır.

Bu durumda tarihçilerin karşısına şöyle bir soru çıkmaktadır: 1492'de gerçekleşen bu genişleme içinde asıl önemli olan ölen midir yoksa devam eden midir?

14 F. Cardini, *Europa 1492. Ritratto di un continente cinquecento anni fa*, Milano, Rizzoli, 1989, s. 208; 1492. *L'Europe au temps de la découverte de l'Amérique*, çev. ve uyarlayan Michel Beauvais, Paris, Solar, 1990.

15 A.g.e., s. 229.

Bernard Vincent da 1492 yılını Hristiyanlık açısından geçmiş yüzyılları özetleyen ve gelecek yüzyılları haber veren bir tarih olarak görmektedir. Ona göre gerçekten de “hayranlık uyandıran yıl” söz konusudur ve önsözünde bu yılı Kristof Kolomb’un yaptığı keşfe indirgeme hatasını eleştirir. Vincent 1492 yılının zenginliğini, İber Yarımadası’ndan başlayarak ve tarihsel sürekliliği aksatacak dört sıra dışı olay üzerinden inceler. İlk sırada, Hristiyan dünya içinde İslam’ın elinde kalmış son kent olan Gırnata’nın Müslüman emirinin Katolik krallara teslim olması yer almaktadır. İkinci olay Yahudilerin sürülmesidir. Gerçi İspanyollardan önce İngilizler ve Fransızlar da aynı tedbire başvurmışlardı. Ama Katolik kralların Yahudileri Hristiyan yapma konusunda daha büyük bir çaba sarf etmek ile onları sürmek arasında uzun süre tereddüt ettikleri anlaşıyor. Bu anlamda, 1492 sadece o çağda yaşamış Hristiyanlar için “hayranlık uyandıran yıldır”, çünkü Hristiyanlığın kendi topraklarındaki iki baş düşmanından, İslam ve Yahudilikten kurtulduğunu görmüşlerdir.

Üçüncü olay, Hristiyan dünyanın ulusal inşa sürecine kesin olarak girmesidir: 1492 ile Kastilya dili tüm İspanya’da kullanılmaya başlanır. Döneme bakılarak hümanist denen, ama aslında Salamanca ve Bologna’da eğitim görmüş ve Sevilla Başpiskoposu’nun maiyetinde çalışan bir Endülüslü olan meşhur İspanyol gramerci Antonio de Nebrija (1444-1522) Katolik kraliçe Isabella’ya 18 Ağustos 1492’de yayımlanmış bir Kastilya grameri kitabı sunar. Bu olay mütevazı, ama çok önemli sonuçlar doğuracak bir törenle kutlanır. Aynı dönemde Çöl Babaları’nın yaşamını Kastilya diline çeviren Aragonlu bir meslektaşının dil ile politika arasındaki bağı harika bir biçimde gözler önüne seren şu sözlerini muhtemelen Antonio de Nebrija da sahiplenirdi:

Madem ki bugün krallık iktidan Kastilya'nın elindedir ve madem ki bizi yöneten mükemmel krallar ve kraliçeler devletlerinin temeli ve merkezi olarak Kastilya Krallığı'nı seçmişlerdir, o halde ben de bu kitabı Kastilya dilinde yazmaya karar verdim, çünkü iktidara her şeyden çok eşlik eden şey dildir.¹⁶

Bernard Vincent tarihi dönemler halinde yapılandıran etkenlerin arasına dil etkeninin de katılmasını haklı olarak önermektedir.¹⁷ Gerçekten de 1492'den sonra Avrupa bir uluslar ve diller Avrupa'sı olacaktır.

Bernard Vincent tarafından 1492'nin "hayranlık uyandıran" bir yıl olmasını belirleyen dördüncü olay ise, Bahama takımadalarında yer alan ve Kolomb tarafından San Salvador adı verilen Guanahani adasının keşfidir. Peki ama bütün bu olaylar sonucunda 1492 yeni bir tarih döneminin birinci yılı olmuş mudur?

İngiliz tarihçi Helen Cooper, kısa süre önce yazdığı eserde, Shakespeare'in (1564-1616), sözde Rönesans'ı atlayıp, bir Ortaçağ insanı ve yazarı olduğunu göstermiştir.¹⁸ Yazar önce "Shakespeare'in yaşadığı dünyanın Ortaçağ'a ait olduğunu", Stratford ve civar kentlerin Ortaçağ'da kurulduklarını hatırlatır; Coventry kent diye anılır oluşunu Norman katedraline borçluydu; Warwick şatonun etrafında genişlemişti; Ortaçağ'ın erken tarihlerinde bir şato ve sur ile tahkim edilen Oxford 12. yüzyılın sonundan itibaren ününü üniversitesine borçluydu.

Shakespeare 1585 ile 1590 arasında Londra'ya göç ettiğinde, kulelere ve kiliselere tepeden bakan Saint-Paul gotik katedrali artık yoktu, 1561 yangınında kül olmuştu. Tahkim edilmiş kapılardan girilen kente Londra Kulesi ve

16 B. Vincent, 1492 "*l'année admirable*", Paris, Aubier, 1991, s. 78.

17 A.g.e., s. 72 vd.

18 H. Cooper, *Shakespeare and the Medieval World*, Londra, Arden Companions to Shakespeare, 2010.

Fatih William'ın Iulius Caesar'a atfedilen heybetli Beyaz Kule'si hâkimdi.

Yazar John Stow'un 1598'de *Survey of London* başlığıyla yayınladığı tasvir kentte kendilerini tefekküre vermiş keşişlerin bolluğunu ve surların içinde kırsal köşeler kaldığını göstermektedir. Sokaklarda oynanan oyunlar 12. ve 13. yüzyıllardakiyle aynıydı. Okulların ve pazar yerlerinin çoğu Ortaçağ'da açılmıştı. Stow'un Londra'sı o dönemin nostaljik bir kentiydi ve herhalde Shakespeare de bu nostaljiyle yakınlık kuruyordu. Kısa süre önce açılan matbaa daha çok laiklere Ortaçağ eserlerini, özellikle Geoffrey Chaucer'in (yak. 1340-1400) eserlerini, Robin Wood gibi baladları, Ortaçağ kahramanları hakkında yazılmış destanları basıp dağıtıyordu. İlk matbu İngilizce kitap 1485'te Sir Thomas Malory'nin *Morte Darthur* adlı eseri oldu.

Anlaşıldığı kadarıyla Shakespeare kariyerinin başlarında antik kültürden esinlenen meşhur bir şair olmak istiyordu, ama çok geçmeden kendini tiyatroya verdi. Üstelik Shakespeare, antik tiyatronun aksine dünyayı toplam veya genel bir tiyatro olarak görüyordu. Ve kendi minyatür dünyasında; öncelikle İngiliz Ortaçağ'ını anlatmak istiyordu.

Shakespeare Ortaçağ yazarlarından esinlenmiştir. Sık sık alegori kullanmış ve üç tip kişilik piyeslerinde merkezi yer işgal etmiştir: kral, çoban ve deli. *Bir Yaz Dönümü Gecesi Rüyası*'ndaki periler veya *Fırtına*'nın Ariel'i gibi düşlemsel varlıkları sahneye çıkarmıştır. *Cymbeline*'de ise Ortaçağ'daki ölüm duygusunun toplumsal ifadesinin vardıgı son nokta olan Ölüm Dansı temasını kullanmıştır. Son olarak, Helen Cooper Shakespeare'i yeni bir Chaucer olarak görür; 14. yüzyılın büyük İngiliz şairinin Ortaçağ'ını sahneye taşıyan Shakespeare, şiirlerinde de onunkine benzer bir ölçü kullanmıştır.

2011'de Amerikalı yazar Charles C. Mann Atlantik Okyanusu'nun diğer yakasında da hatırı sayılır başarı

kazanan bir eser yayınladı. Eserin alt başlığı onun bir tarih kitabı olduğunu düşündürüyordu: *Amerika'nın keşfi dünyayı nasıl dönüştürdü*.¹⁹ Halbuki bunun bir tarih kitabıyla uzaktan yakından ilgisi yoktu. Bir düş, fantezi söz konusuydu. Kristof Kolomb Mart 1493'te yeni bir kıta olduğunu düşünmediği yerden "altın takılar, rengârenk papağanlar ve on yerli esir" ile birlikte geri döndüğünde dünyanın ne hale geldiğini ifade etmek için yazar öncelikle yeni bir kelime öne sürer. Mann'a göre, "Kolomb yeni bir biyolojik çağ başlatmıştır: Homojenosen." Bu terim homojenleştirme kavramına gönderme yapmaktadır: "Birbirine benzemeyen maddeleri yan yana getirerek tek biçimli bir karışım elde etmek." Alışılmış bir adlandırmayla "küreselleşme" denen olgunun vardığı en uç nokta budur. İnsanlar arasındaki iletişimin yaygın ve kapsamlı hale gelişini anlatmak bakımından kuşkusuz geçerliği olan bu terim, yeryüzü ve insanlığın asıl evrimi bağlamında herhangi bir gerçekliğe tekabül etmemektedir: Anladığım kadarıyla, günümüz coğrafyacıları tam aksine bölgelerin ve halkların çeşitlenmesi üzerinde durmaktadırlar.

Charles C. Mann, bir yanda tütün diğer yanda sağlıksız havanın bulunduğu Atlantik aşırı yolculuklardan ve bir yanda gümüş diğer yanda pirincin olduğu Pasifik aşırı yolculuklardan şiirsel bir üslupla birçok kez söz eder. Avrupa zirai-sınai bir kompleks olarak üretici, petrol açısından da tüketici taraftadır ;ama bu noktada hem Ortaçağ'ın hem de Rönesans'ın uzağındayız. Afrika açısından ise, Amerika'nın keşfi yeni bir dünyanın doğuşuna tekabül etmiş, Afrika yüzyıllar boyunca yeni kıtanın kalkınması için gereken köleleri temin etmeye mahkûm olmuştur. Son olarak, Charles C. Mann Filipinler'de de derin küreselleşmeyi yeniden bulabileceğini düşünür. Düş geçici olarak sona ermiştir.

19 C. C. Mann, 1493. *Comment la découverte de l'Amérique a transformé le monde*, çev. M. Boraso, Paris, Albin Michel, 2013.

Uzun Ortaçağ'ın 18. yüzyıl ortasına doğru gelen sonu hakkında düşüncelerimi ve tarihin dönemlendirilmesi problemiyle ilgili görüşlerimi belirtmeden önce, Ortaçağ ile Rönesans arasında fark edilen sürekliliği bir örnekle yansıtmak istiyorum: Modern devletin doğuşundan söz edeceğim. Batı 7. yüzyıldan 17. yüzyılın ortasına kadar, temelde bir kopuş yaşamadan uzun bir gelişme sürecinden geçmişse, hiç kuşkusuz siyaset alanı bunun en kayda değer biçimde yaşandığı yerdir. Gerçi Fransız Devrimi'nden önce de kopuş denemeleri yaşanmış, ama başarısız olmuşlardı. 17. yüzyılda I. Charles'ın kafasının kesilmesi ve II. James'in tahttan çekilmesiyle siyasi hayatın tam anlamıyla alabora olduğu İngiltere bu durumun bir örneğiydi, ama sonunda monarşi ayakta kalmıştı. Tek önemli yenilik, 1609'da onaylanan 1579 Utrecht Birliği ile Batı'daki ilk cumhuriyeti oluşturan Birleşik Eyaletler'in bağımsızlığını kazanmasıydı.

Amerika'nın keşfi ve çok bol miktarda değerli metalin, altın ve gümüşün Avrupa'ya getirilmesi para ekonomisini kamçılarsa da –gerçi bunun, hemen kapitalizmi doğurmak gibi bir etkisi olmamıştır– modern devlet ağır işleyen bir süreç içinde kuruldu, monarşi yeni yetkileri yavaş yavaş üstlendi ve modern devleti karakterize eden kurumları önemli zaman aralıklarıyla kurdu.²⁰ Jean-Philippe Genet bu süreci gayet güzel anlatmıştır:

12. yüzyılda yeni bir özerk alan, hukuk alanı açılır; yavaş yavaş diğer alanlar da özerkleşecektir: Okuma bilen oldukça geniş bir okuyucu kitlesi gerektiren edebiyat alanı, tıp alanı ve daha geç bir dönemde bilim ve siyaset alanları. Başka bir deyişle, devletin ortaya çıkışına teolojinin her şeyi kapsayan alanının, giderek ar-

20 Bu bölümde esas olarak Ekim 1984'te Roma'da yapılan "Modern devletin doğuşunda kültür ve ideoloji" başlıklı yuvarlak masa toplantısından, özellikle de Jean-Philippe Genet, Jacques Krynen, Roger Chartier, Michel Pastoureau, Jean-Louis Biget, Jean-Claude Hervé ve Yvon Thébert'in tebliğlerinden esinleniyorum: Roma, Ecole française de Rome, 1985.

tan miktarda gelişmiş kültürel araca sahip olan bir toplumdaki laikleşmeye bağlı olarak adım adım parçalanması eşlik etmektedir. Bu alanların oluşum ve gelişimi analiz edildiğinde, her düzeyde karşımıza devlet çıkar.

Michael Clanchy de 15. yüzyıldan 16. yüzyıla geçilirken artık kadınlara da yayılan uzun yazı öğrenme süreci üzerinde durur.²¹

Siyasi inceleme eserleri açısından, Jacques Krynen 1300'ler civarında yazılmış metinlerin önemini vurgular ve modern idari hukuk deyimlerinin ilk hallerinin Ortaçağ'ın kanonik hukuk söz dağarcığında yer aldıklarına dikkat çeker: *auctoritas* (otorite), *utilitas publica* (kamu yararı), *privilegium* (ayrıcalık, imtiyaz).²² Michel Pastoureau hem Ortaçağ'da hem de modern çağın başlarında devleti simgeleyen ve temsil eden temel bir objeyi hatırlatmıştır: mühür. İktidarın idaresiyle ilgili olarak, en güzel resimsel alegori Ortaçağ'ın tam ortasında karşımıza çıkar: Ambrogio Lorenzetti'nin, Palazzo Pubblico di Siena'daki *İyi Yönetim* ve *İyi Yönetimin Sonuçları* adlı iki büyük tablosu.²³

Zambak, 9. yüzyılda kısa bir süre boy gösterdikten sonra, 12. yüzyılda Suger'nin inisiyatifiyle Capet'lerin Saint-Denis Katedrali'ndeki kabristanında Fransız monarşisinin sembolü olur. Bununla birlikte, Jean-Louis Biget, Jean-Claude Hervé ve Yvon Thébert'in gösterdikleri üzere, "Zambak çiçekleri destanı" 14. yüzyılda gelişir ve semavi kökenleri hakkındaki efsane son halini 1400 civarında alıp Fransız Devrimi'ne kadar devam eder.

21 M. T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, Cambridge, Harvard University Press, 1979.

22 Roger Chartier, Norbert Elias'ın daha 1939'da, uygarlığın gelişimi hakkındaki kitabında Batı'da modern devletin kuruluş dönemi olarak 13.-18. yüzyıllar arasını önerdiğini hatırlatmıştır.

23 Bkz. P. Boucheron, *Conjurer la peur. Sienne, 1338. Essai sur la force politique des images*, Paris, Seuil, 2013.

11.-12. yüzyıllardan itibaren Meryem'e ibadetin nasıl güç kazandığı da bilinmektedir. İkonografyada Meryem'in Taç Giymesi teması 12. yüzyılda ortaya çıkar ve monarşiler ayakta kaldıkça sürüp gider.

"Rönesans" adı verilen başlı başına bir dönem fikrini ortaya atanların Büyük Keşifler'den ilham aldıkları bilinmektedir. Gerçi bu keşiflerin ticarete önemli bir ivme kazandırdıkları doğrudur. Hint Okyanusu, Afrika kıyıları ve özellikle de Amerika kıtalarıyla yeni boyutta yapılan bu ticaretin sonuçlarını gördük. Bununla birlikte o zamana kadar bilinmeyen gıda maddelerinin (örneğin domates, çay, daha geç bir tarihte ve daha yavaş olarak kahve, vb.) Batı'ya girmesinin tahıl, ekmek, bulamaç ve et temelli beslenmede derinlemesine bir değişiklik yaratmadığını da hatırlatalım. Yine önemli, ama bence İtalyan limanlarıyla Kuzey Avrupa limanları arasında 13. yüzyıl sonunda başlayan düzenli ticari seferler kadar belirleyici olmayan bir olay da uluslararası malların ticaretini geliştiren ve belli ellerde yoğunlaşmasının önünü açan Hollanda (1602) ve Fransız (1664'te Colbert tarafından kurulmuş, 1719'da Law'a geçmiştir) şirketlerinin kurulmasıdır.

Finans, çoğunlukla kültürle birlikte, Batı'nın Ortaçağ'dan çıkmasının temel göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Oysa Carlo M. Cipolla artık klasik haline gelmiş bir kitapta, 18. yüzyılın sanayi devriminden önce ancak tek bir ekonomiden söz edilebileceğini ustalıkla ortaya koymuştur; Avrupa'daki verimlilik düzeyleri 16. yüzyılın sonunda altı yüz yıl öncesine göre hatırı sayılır ölçüde yükselmiş olsa da yine de "korkunç derecede" düşüktür.²⁴

Amerika'nın keşfinin sonucu olan 17. yüzyılda ilerlemekten söz edilme olanağı doğuncaya kadar en önemli gelişmenin, daha genel anlamda para ekonomisiyle ilgili olduğu

24 C. M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000-1700*, New York, W. W. Norton, 1976, s. 126.

söylenbilir. Değerli metallerin bolluğu, Ortaçağ'da doğmuş bankacılık tekniklerinin yaygınlaşması ve karmaşıklaşması, 1609'dan itibaren ilk borsa olarak kabul edilen Amsterdam Bankası'na dayanan kapitalizmin ağır ağır gelişmesine yol açmıştır. Yine de henüz "kapitalizmden" söz edilemez ve İskoç iktisatçı Adam Smith'in *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*²⁵ (1776) adlı büyük kitabı çıkmadan önce, ekonominin Ortaçağ boyutları ve uygulamalarından özgürleştiği söylenemez.

Rönesans'ın ayrı bir dönem olduğunu savunanlar Reform hareketinin patlak vermesinin de o güne dek sadece sapkın akımlarla uğraşan Hristiyanlığın tekelinin sona ermesine işaret eden büyük bir dönüm noktası olduğu kanısındadırlar. Halbuki, 16. yüzyıldaki din savaşlarının acımasızlığına karşın, Batılıların inancı üzerinde Hristiyanlığın hâkimiyeti 18. yüzyıla kadar hemen hiç eksilmeden devam etmiştir.

Yine de önce dini pratikler, ardından da inanç ağır ağır geriler ve bunun hem felsefe hem de edebiyat alanlarında derin sonuçları olur. Şu veya bu ölçüde din dışı olan bu rasyonalizm İngiltere'de Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) ve özellikle de Fransa'da 1695-1697 tarihleri arasında çıkan dört ciltlik *Dictionnaire historique et critique*'in yazarı olan Pierre Bayle (1647-1706) ile güç kazanmıştır. Bayle ders vermek üzere Rotterdam'a yerleşmişti, çünkü yeni Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti ülkesinde ikamet edenlere vicdan ve yazma özgürlüğü güvencesi veriyor ve onları sansüre karşı himaye ediyordu: Orada Ortaçağ'dan başka bir döneme geçilmekteydi. Rönesans'ın da ötesine geçerek uzatmak gereğini gördüğüm uzun Ortaçağ'ın ardından gelen bu dönemin ortaya çıkışının işareti Diderot, D'Alembert, Voltaire, Montesquieu, Rousseau

25 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

vb. etkisiyle aklın ve bilimin Hristiyan dogması karşısındaki üstünlüğünü ilan eden *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*'nin 1751'den başlayarak yayınlanmasıdır.

Gerçekten modernleşmek için Ortaçağ'dan kopan bir toplumun ruh halinin simgesi olarak, Mirabeau 1757 yılında hiç kuşkusuz ilk kez "ilerleme" kelimesini kullanıyordu ve kastettiği "uygarlığın giderek gelişen bir hale varmak amacıyla ileriye doğru hareketi" idi. Güneşin altındaki yerini alan ve Fransız Devrimi'nde billurlaşacak Batı toplumu sadece ilerlemenin değil, bireyin de zaferiydi.

Bu denemeye son verirken, burada sunduğum uzun Ortaçağ örneğinden hareketle, yerinde bir tarih dönemlendirmesi tanımlamaya gayret edeceğim.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayalım. Milattan sonraki ilk yüzyıllar ancak 1580'den Montaigne tarafından resmen "Antikçağ" olarak adlandırılacak bir dönemden çıkışa işaret ettiler ki zaten bu deyimle kastedilen de sadece Antik Yunan ve Roma'ydı. Antikçağ'da geliştirilen ve sonra Aziz Augustinus tarafından ele alınıp ondan Ortaçağ'a miras kalan dönemlendirme, insan ömrünün altı çağından kopya edilmiş dünyanın altı çağı kavramına dayalıydı. Bu dönemlendirme, altıncı ve son aşamasına ulaşmış dünyanın yaşlandığı fikrini beraberinde getirmişti. Zihinlere musallat olan bu yavaş yavaş sona doğru yüründüğü düşüncesine karşı yine de klasik Ortaçağ boyunca "yenilenme" (*renovatio*) fikriyle mücadele edilmişti; hatta bu fikir bazı devirlerde öyle öne çıkmıştı ki modern tarihçiler söz konusu devirleri "rönesanslar" diye adlandırdılar: Özellikle Charlemagne zamanındaki "Karolenj rönesansı" ve gerek ekonomik (tarımdaki teknik ilerlemeler) gerekse düşünsel alanlarda (örneğin Saint-Victor ekolü, Abélard'ın öğretisi, Pierre Lombard'ın, 1100-1160, üniversitelerde ders kitabı olarak okutulacak hükümleri) bir büyüme ve yenilik çağı sayılabilecek 12. yüzyılın rönesansı

bu devirlerdendi. “Yaşlanmış” denen Ortaçağ’da şurada burada durmadan yeni hadiseler ve olaylar duyulacak, bunların son noktası olan ilerleme fikri ise 18. yüzyıl ortasında ortaya çıkacaktı. Aziz Francesco di Assisi’nin Yaşamöyküsü’nün (azizin ilk yaşamöyküsünün yazarı olan Tommaso da Celano’nun eseri) ilk sayfasında “yeni” teriminin birçok kez geçtiğini de bir not olarak kaydedelim.

12. yüzyıldan 15. yüzyıla uzanan döneme ağır işleyen, ama net bir gelişme damgasını vurdu. Tarım alanında demir sabanın getirdiği teknolojik ilerleme, koşum hayvanı olarak öküzün yerini atın alması, yılda üç seferlik alması ekim sayesinde verimin artırılması söz konusu oldu. “Sınai” adını verebileceğimiz alanda, değirmenler çoğaldı, bunların hidrolik testere gibi yan uygulamaları belirdi ve 12. yüzyılın sonundan itibaren yel değirmeni ortaya çıktı. Dinsel ve entelektüel alanda, “sacramentumlar” (Hristiyan ayin ve ibadetleri) kesinliğe kavuşturuldu, üniversiteler ve skolastik gelişti.

Bu yenilikler genellikle değer verilen bir dönemin erdemlerine, özellikle edebi ve felsefi alanlarda referans kabul edilen Yunan-Roma Antikçağı’na geri dönüş olarak sunuluyordu. Bu nedenle modern tarihçiler onlara “Rönesans” adını vereceklerdi. Geleneksel Ortaçağ’da geriye doğru bakılarak ilerlendiği duygusu hâkimdi, bu da yeni bir dönemlendirme yapma olanağını uzun süre engelledi.

14. yüzyılda Petrarca önceki yüzyılları karanlığın içine itip, o güzel Antikçağ ile kendisinin müjdelediği yenilenme arasındaki soluk, kişisiz bir geçiş dönemine indirgeyince görüş açısı değişti. Petrarca bu “geçiş dönemine” *Media Aetas* adını verdi ve böylece Ortaçağ doğmuş oldu. 15.-16. yüzyıllardan birçok âlim ve sanatçının kurdukları dönemin adı ise ancak 1840’ta Michelet tarafından, Collège de France’ta verdiği ilk dersinde konuldu. Ama Michelet’den önce de yeni bir tarih dönemlendirmesi ortaya çıkmıştı (ancak bunun sadece Batı için geçerli olduğunu belirtmek

gerek). Bunu edebi türden eğitimde bir derse, eğlenceden bilgiye dönüşen tarihin kendi gelişimi sağlamıştı. Bu değişim orta ve yüksek eğitim kurumlarının eseri idi. Almanya bir kenara bırakılacak olursa, tarihin üniversitelerde bir kürsü alabilmesinin ve sonra da kolejlerde verilen bir ders haline gelmesinin genelde 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başından itibaren mümkün olduğunu, bu dönüşümün 1820 civarında tamamlandığını hatırlatmak isterim.

Rönesans'ın ayrı bir dönem olduğunu savunanların gözünde, 15.-16. yüzyılda gerçekleşen olaylar belirleyicidir; bunların en çarpıcıları şöyle sıralanabilir: Kristof Kolomb tarafından 1492'de Amerika'nın keşfedilmesi; birleşik bir Hristiyan dininin yerini iki mezhebin, yani reforme edilmiş Hristiyanlığın ya da Protestanlığın ve Katoliklik diye anılan geleneksel Hristiyanlığın alması; siyasette, doğmakta olan ulusları yönetmek için mutlak monarşinin güçlenmesi (ki bunun önemli istisnası, 1579'da kurulan Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'dir); felsefe ve edebiyat alanında okumuş zümrenin bir bölümünün vicdan serbestliğine ve inançsızlığa yönelmesi; ekonomi ve finans alanlarında bol miktarda paraya çevrilebilir değerli metal gelmesi ve 1609'da Amsterdam Bankası'nın kurulmasının da hızlandırdığı kapitalizmin gelişmesi.

Benim kanaatime göre ise, dönem değişimi, uzun Ortaçağ'ın sonu 18. yüzyıl ortasına yerleştirilmelidir. Bu değişim, fizyokratlar tarafından vurgulanan ve kuramlaştırılan kırsal ekonomideki ilerlemelere; 1687'de François Denis Papin tarafından düşünülp 1769'da İngiliz James Watt tarafından gerçekleştirilen buharlı makinenin icadına; İngiltere'den tüm kıtaya yayılacak modern sanayinin doğuşuna denk düşmektedir. Felsefe ve din alanlarında ise, uzun Ortaçağ rasyonel ve inançsız düşünceyi, modern bilim ve teknolojiyi gündeme getiren eserle, en parlak yazarları Voltaire ve Diderot olan *Encyclopédie* ile sona ermiştir. 18. yüzyıl sonu

ise siyasal alanda Fransız Devrimi'nin oluşturduğu belirleyici anti-monarşik harekete denk düşmektedir. Avustralyalı David Garrioch, bu hareketin tüm 18. yüzyıl boyunca nasıl geliştiğini göstermiştir.²⁶

[18. yüzyılda] Paris toplumunun tamamının dünyası değişmişti: Yeni toplumsal, ekonomik, demografik uygulamaların ortaya çıkışı herkesi etkilemiş, eski topluluk bağlarını çözmüş, tarikat, kardeşlik, lonca, korporasyon, zümre gibi geleneksel kazıklara bağlılıkları kundaklarken yeni dayanışmaların doğmasına, dinsel, siyasal, kurumsal alanlarda derin değişimlere yol açmıştı.²⁷

Buna ekonomik ve finansal gelişmenin göstergesi olarak zenginler ile yoksullar arasında açılan uçurumu, okumaya, tiyatroya, kumara, çeşitli zevklere ve bireysel başarıya duyulan hayranlığı eklersek, Batı'nın 18. yüzyıl ortasında yeni bir döneme girdiğini söyleyebiliriz.

Tarihyazım alanındaki ana hadise olarak tarihin dönemlendirilmesi üzerine birkaç sonuç önermeden önce, yukarıda sergilediğim ispatı, Ortaçağ ile Rönesans arasındaki ilişkilere yönelik toplu bir bakışla özetlemek istiyorum. Böylece gerçek bir tarihsel dönemin ne olduğunu saptamak da mümkün olacaktır.

Bu sentezci bakış açısı için, *Les Cahiers de science et vie* dergisinin Nisan 2012'deki "Rönesans'ın dehası. Avrupa'nın kendini yeniden icat ettiği zaman" başlıklı sayısını temel alacağım. Sayı, "Rönesans ruhunu" ele alan bir girişle başlamaktadır. Bu dosyada, "Rönesans" kelimesinin işaret ettiği kaynaklara dönüşü ilişkin çeşitli yorumlar üzerinde

26 D. Garrioch, *The Making of Revolutionary Paris*, Berkeley, University of California Press, 2002, çev. Chr. Jaquet, *La Fabrique du Paris révolutionnaire*, Paris, La Découverte, 2013.

27 Antoine de Baecque'in yazısı, "Le Monde des livres", *Le Monde*, 10 Mayıs 2013, s. 2.

durulmakta, Floransa yeni dönemin merkezine yerleştirilmekte ve o zaman devreye giren “aklın uyanışından” söz edilmektedir.

Aslında bu alanda Rönesans’ın tek yaptığı Ortaçağ’ı devam ettirmekten ibarettir: Ortaçağ da Antikçağ’a bağlanmakta ve tüm Ortaçağ teolojisi değilse bile, en azından 12. yüzyıldan itibaren skolastik hiç durmadan akla başvurmaktadır. Bir dönemdeki yenilenmenin merkezine Floransa’yı yerleştirmeye gelince, bu da tarihlerin akışını doğru olmayan bir şekilde indirgemek ve Rönesans’ı bile küçük bir siyasetçi ve sanatçı grubuyla sınırlandırmak anlamına gelmektedir.

Ayrıca dergide, Rönesans ile İnsan’ın “yeniden düşünme” tarzı arasında bir ilişki kurulmaktadır. Halbuki, hümanizmasız bir teolojii kabul etmeyen bu düşünsel bükülme Ortaçağ’dan itibaren ortaya çıkmıştır. 12. yüzyıl rönesansı, insanın “Tanrı’nın suretinde” yapıldığı fikrinde ısrar eder ve 13. yüzyılın tüm büyük skolastiği, özellikle de Aziz Tommaso gerçek konularının, Tanrı aracılığıyla İnsan olduğunu kabul ve beyan ederler. Hümanizma, başlangıcı Antikçağ’a kadar geri götürülebilecek uzun bir evrim sürecinin sonucudur.

Dergide Rönesans “bilimsel yöntemin doğuşu” ile örtüştürülmektedir. Burada söz konusu edilen esas olarak rasyonalite, matematiğin önceliği ve yöntemli deneye başvurmaktır. Daha yukarıda rasyonalite konusundaki fikrimi ifade etmiştim. Matematiğe gelince, onun bir yöntem olarak öne çıkışının Eukleides’in daha doğru çevirilerinin ve yorumlarının yayını, 13. yüzyıl başında 0 sayısının devreye girmesi, Leonardo Fibonacci’nin 1202’de yazılmış, 1228’de elden geçirilmiş belirleyici *Liber Abaci* adlı eseri ve aynı zamanda ticaret ve bankacılığa bağlı tekniklerin ilerlemesiyle birlikte (ki bunların arasında 14. yüzyıl başında ortaya çıkan kam-biyo da vardır) Ortaçağ’da gerçekleştiğini hatırlatmakta yarar var. Aslında gerçekten yeni olan, ama 15. ve 16. yüzyılların Ortaçağ rönesansı içine dahil edilmesi gereken

olgu ise yöntemli deneye, özellikle de 16. yüzyılda otopsiye başvurulmasıdır.

Cahiers de science et de vie'nin söz konusu sayısında "Avrupa'da çoğulculuk 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır" denmesine ise ayrıca üzüldüğümü belirtmek isterim. Hristiyanlık erken Ortaçağ'dan itibaren, Kilise'nin "sapkın akımlar" adını verdiği olguyla ilgili tartışmalardan ve mahkemelerden kendini kurtaramamıştı. Bu, Ortaçağ Kilisesi'nin bakış açısıydı. Bugün bu "sapkın akımları" resmi dogmatizmden farklı teoriler, fikirler, düşünce biçimleri olarak görmemeye olanak var mı? Ortaçağ'da zengin, coşkulu bir çeşitlilik vardı. 13. yüzyıl başında kaleme alınmış en eski mutfak kitabının Danimarkalı yazarı eğitimini Paris'te yapmış ve daha o zamandan etkisi sınırları aşan Fransız mutfağının tesirinde kalmış olsa bile, aynı çeşitliliğe beslenme alanında da tanık olunmaktadır.

Dergiye göre Rönesans'ın bir diğer ayırt edici özelliği, "İtalya'dan gelen büyük bir soluktur". Yeni dönemin merkezini Floransa ile sınırlayan ifadenin yanında, bu söylenen daha kolay kabul edilebilir. Ama İtalya'nın özgünlüğü, hatta ister papalık, ister komünler, ister prenslikler söz konusu olsun, pek çok şeyin orada daha erken bir dönemde gerçekleşmiş olması erken Ortaçağ'dan beri Hristiyan Avrupa'nın değişmeyen bir verisidir. Ayrıca Alman Rönesansı'nın yanı sıra, genellikle Loire şatolarıyla sınırlanan bir Fransız Rönesansı üzerinde de durulmuştur.

İşin aslı, Ortaçağ boyunca sınırları ve etki gücü değişen çok sayıda rönesans yaşanmıştır. Şatolara yapılan vurguya gelince, bu rönesans Ortaçağ'a aittir ve gördüğümüz üzere, kale biçimindeki şatoların dışarıya doğru yayılan açık mekânlara dönüşmesiyle bağlantılıdır. Giysilerde de aynı gelişim çizgisini izlemek mümkündür; erken Ortaçağ'ın bol ve uzun elbiselerinden Ancien Régime'in sonundaki dize kadar inen bedene yapışık giysilere kadar gelen bu evrim

gerçek anlamda 19. yüzyılda kaybolarak yerini burjuva veya işçi kıyafetlerine bırakmıştır.

Sanayi alanı, “Ortaçağ-Rönesans” sürekliliğinin ve “uzun Ortaçağ-Modern Zamanlar” kopuşunun en net bir şekilde kendilerini gösterdikleri alanlardan biridir. Gerçi Rönesans’ta yüksek fırının boyutları gelişir, ama sanayinin İngiltere’de doğup kıtaya yayılması için 18. yüzyılda buharlı makinenin icadını beklemek gerekecektir. 15. yüzyıl ortasında doğduğu bilinen matbaaya haklı olarak ayrı bir önem verilmektedir, ama okumaya ilişkin devrimler daha Ortaçağ’da başlamıştır zaten. Rulo şeklindeki kitabın yerini *codex*’in alması, kitap üretiminin manastırların *scriptoria*’larından dışarıdaki veya üniversitelerdeki kütüphanelere kayması (üniversiteler 13. yüzyıldan itibaren kopyalamayı kolaylaştıran *pecia* sistemiyle kitap kopyalamaya başlamışlardı), son olarak da 12. yüzyılda İspanya’dan ve 13. yüzyıl başında da esas olarak İtalya’dan yayılan kâğıt kullanımının parşömenin yerini alması Ortaçağ’ın çok erken dönemlerinde gerçekleşmiştir. En nihayet, kapitalizmin kendini teo-rileştirmesinin ve kendi bilincine varmasının ancak Adam Smith’in temel kitabı olan *Milletlerin Zenginliği* ile hayata geçtiğini de hatırlatmıştık. Kristof Kolomb ve Vasco da Gama ile başlayan keşifler, Avrupa sömürgeciliğini doğuran bir düzenliliğe ancak Hindistan’ın 1756’da Büyük Britanya tarafından fethedilmesiyle kavuşmuşlardır. Denizcilik alanında ise temel yenilik 13. yüzyıl başında pusulanın ve kış dümeninin kullanıma girmesidir.

Les Cahiers de science et de vie dergisi Rönesans’ı “ilerleme fabrikası” deyimiyle özdeşleştirmiştir. Bu tam bir talihsizliktir. Nitekim, Ortaçağ’ın, eski eleştirilerdeki iddiaların aksine, yenilik ve ıslahat bilincine sahip olduğu gösterilmiş olsa bile,²⁸ “ilerleme” kelimesi ve anlamı ancak 18. yüzyılda

28 B. Smalley, “Ecclesiastical Attitudes to Novelty, c. 1100-c. 1250”, D. Baker (ed.), *Church Society and Politics, Studies in Church History*, c. 12, Oxford, Basil Blackwell, 1975, s. 113-131.

ortaya çıkmıştır. Benim gözümde Ortaçağ'ın son rönesansı olan 15.-16. yüzyılların Rönesans'ının ayırt edici özelliklerinden biri, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki gerçek modern zamanların hazırlayıcısı, habercisi olmasıdır. Söz konusu modernitenin manifestosu, Katolik veya Protestan Hıristiyan dininin uzun hâkimiyetinin ardından, *Encyclopédie*'nin yayınlanmasıdır. Zaten derginin bu özel sayısının yazarları da bir doğum sürecinin söz konusu olduğunu gayet iyi hissetmişlerdir. Son iki bölümün başlıkları bunu göstermektedir: “Kosmos: Devrim *kuluçkada*” ve “16. yüzyılın seferleri günümüzün küreselleşmesini *haber veriyor*.”

Belki, “gerçek” bir tarihsel dönemin normalde uzun sürdüğünü de vurgulamak gerekir: Gelişme olur, çünkü tarih hiçbir zaman hareketsiz kalmaz. Bu gelişim sırasında söz konusu dönem parlaklık derecesi değişen ve çoğunlukla o zamanın insanlığının geçmişe duyduğu hayranlık nedeniyle o geçmişe dayanan rönesanslar yaşayabilir. Ama o geçmiş, ancak yeni bir döneme sıçranmasını sağlayan bir miras işlevi görebilir.

Dönemlendirme ve Küreselleşme

Geleneksel çağdaş tarih tarafından ayrı bir dönem olarak gösterilen Rönesans'ın benim gözümde uzun Ortaçağ'ın son alt döneminden ibaret olduğu herhalde anlaşılmıştır.

Batı geleneği içinde hem Yunan düşüncesinin kökenlerine (Herodotos, MÖ 5. yüzyıl) hem de Eski Ahit'e (Daniel, MÖ 6. yüzyıl) dayandığını gördüğümüz tarihin dönemlendirilmesi, gündelik pratiğe çok daha geç girmiştir. Kendini ancak 18.-19. yüzyıllarda, tarihin edebi bir türden okullarda öğretilen bir derse dönüşmesiyle kabul ettirebilmiştir. Dönemlendirme, insanlığın içinde yol aldığı zamana egemen olma istek ve ihtiyacına cevap vermektedir. Takvimler gündelik yaşama hâkim olma olanağını sağlamıştır. Dönemlendirme de daha uzun bir süre zarfında aynı amaca hizmet etmektedir. Ama insanın bu buluşunun nesnel bir gerçekliğe tekabül etmesi şarttır. Bence bu şart yerine getirilmiştir. Maddi varoluşu içinde dünyadan değil, yaşamı içinde insanlıktan, daha özel olarak da Batı insanlığından söz ediyorum: Bugünkü bilgilerimize göre, Batı insanlığı kendine özgü karakteristikleriyle bağımsız bir birimdir ve dönemlendirme de bu karakteristiklerden biridir.

Dönemlendirmeyi meşru kılan, tarihi bir bilim yapan olgudur; kuşkusuz bir pozitif bilim değil, kaynaklar denen nesnel temellere dayanan bir sosyal bilim söz konusudur.

Ama bu kaynakların bize önerdikleri de hareket etmekte, gelişmektedir: Marc Bloch, toplumların tarihi zaman içinde ilerler, demişti. Tarihçi hem zamanın egemenliği altındadır, hem de zamana hâkim olmalıdır ve bu zaman değiştiğine göre, dönemlendirme tarihçi açısından vazgeçilmez bir araç haline gelmektedir.

Fernand Braudel tarafından gündeme getirilen ve o günden bu yana kendini tarihçilere kabul ettiren uzun dönem kavramının dönemleri silmese bile en azından bulandırdığı söylenmiştir. Benim gözümde bu uzlaşmaz bir çelişki değildir. Uzun dönemin içinde ayrı dönemlere de yer vardır. Tarih gibi hayati, entelektüel ve kanlı canlı bir konuya hâkim olabilmek için, bence bir süreklilik ve kopuş, kesinti bileşimi şarttır. Dönemlendirme ile birlikte düşünülen uzun dönem işte bunu sağlamaktadır.

Burada dönemlerin süresi, tarihin gelişim hızı konularını bir kenara bıraktım; çünkü bu sorun ancak modern zamanlardan itibaren gündeme gelmektedir. Buna karşılık, çağdaş tarihten ve şimdiki zamandan ziyade Ortaçağ ve Rönesans için asıl önemli olan, bir dönemden diğerine geçişteki yavaşlıktır. Söz konusu dönemde, eğer gerçekleşmişse, çok az devrim gerçekleşmiştir. François Furet, Fransız Devrimi'nin neredeyse tüm 19. yüzyıl boyunca sürdüğünü hatırlatmaktan hoşlanırdı. Bu da Rönesans'ın ayrı bir dönem olduğunu benimseyenler de dahil olmak üzere, birçok tarihçinin "Ortaçağ ve Rönesans" ifadesini kullanmasını izah edebilir. Bu tanıma uyacak bir yüzyıl göstermek gerekiyorsa, o da 15. yüzyıldır ve onun zenginliğini yaratan da kuşkusuz bu olgudur.

Ben ise, uzun dönemlerin içinde önemli ama tek başına belirleyici sayılamayacak değişim aşamaları yaşandığı kabul edilirse, gerçekliğe ve tarihin daha kolay ve zengin bir şekilde kullanılmasını sağlayacak bir dönemlendirmeye daha çok yaklaşılabileceği kanısındayım. Ortaçağ için bu alt-dönem-

lere yeni (“*naissance*: doğuş”) ile bir altın çağa dönüş fikrini (benzerlikleri ima eden “*re*” eki geriye dönüşü çağrıştırmaktadır) birleştirme kaygısıyla “rönesanslar” adı verilebilir.

Demek ki tarihin dönemlendirilmesi muhafaza edilebilir; bence edilmelidir. Günümüzdeki tarihsel düşünceye nüfuz eden belli başlı iki akım, uzun dönemli tarih ve küreselleşme (esas olarak Amerikalıların *world history* anlayışından kaynaklanmıştır¹) dönemlendirme kullanımıyla bağdaşmaz değildir. Tekrar ediyorum, ölçüsüz süre ve ölçülmüş zaman bir arada var olurlar ve dönemlendirme ancak sınırları çizili uygarlık alanlarına uygulanabilir, daha sonra bu farklı kümeler arasındaki bağlantıları bulmak da küresel tarihe düşer.

Gerçekten de tarihçilerin, bugüne dek çok sık yaptıkları gibi, küreselleşme fikriyle tektipleşme fikrini karıştırmaları gerekir. Küreselleşmede iki aşama söz konusudur: Birincisi bir iletişim meselesidir, birbirlerinden habersiz bölgelerin ve uygarlıkların ilişki içine sokulmasıdır. İkincisi ise bir özümleme, kaynaşma hadisesidir. Bugüne kadar insanlık bu aşamalardan sadece birincisini tanımıştır.

Dönemlendirme, günümüz tarihçileri için en önemli araştırma ve düşünce üretme alanlarından biridir. İnsanlığın süre içinde, zaman içinde nasıl örgütlendiği ve geliştiği onun sayesinde aydınlanmaktadır.

1 B. Manning, *Navigating World History. Historians create a Global Past*, New York, Palgrave Macmillan, 2003; R. Bertrand, “Histoire globale, histoire connectée”, Chr. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia ve N. Offenstadt, *Historiographies. Concepts et débats I*, a.g.e., s. 366-377.

Kaynakça

- Alliez, E., *Les Temps capitaux*, Cilt I : *Récits de la conquête du temps*, Paris, Le Cerf, 1991.
- Altavista, C., *Lucca e Paolo Guinigi (1400-1430) : la costruzione di una corte rinascimentale. Città, architettura, arte*, Pisa, 2005.
- Amalvi, Chr., *De l'art et la manière d'accommoder les héros de l'histoire de France. Essais de mythologie nationale*, Paris, Albin Michel, 1988.
- Angenendt, A., *Heiligen und Reliquien, Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zum Gegenwart*, Münih, 1994.
- Aubert, M., "Le Romantisme et le Moyen Âge", in *Le Romantisme et l'Art*, 1928, s. 23-48.
- Autrand, M. (haz.), "L'Image du Moyen Âge dans la littérature française de la Renaissance au xxe siècle", 2 vol., *La Licorne*, n° 6, 1982.
- Aymard, M., "La transizione dal feudalismo al capitalismo", *Storia d'Italia, Annali*, Cilt I : *Dal feudalismo al capitalismo*, Torino, 1978, s. 1131-1192.
- Baschet, J., *La Civilisation féodale. De l'An Mil à la colonisation de l'Amérique*, Paris, Aubier, 2004.
- Bec, Chr., *Florence, 1300-1600. Histoire et culture*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, 1986.
- , Cloulas, I., Jestaz, B. et Tenenti, A., *L'Italie de la Renaissance. Un monde en mutation, 1378-1494*, Paris, Fayard, 1990.
- Below, G. von, *Über Historische Periodisierungen mit besonderem Blick auf die Grenze zwischen Mittelalter und Neuzeit*, Berlin, 1925.
- Berlinger, R., "Le temps et l'homme chez Saint Augustin", *L'Année théologique augustinienne*, 1953.
- Boucheron, P. (haz.), *Histoire du monde au xve siècle*, Paris, Fayard, 2009.
- , *L'Entretiens. Conversations sur l'histoire*, Lagrasse, Verdier, 2012.
- , et Delalande, N., *Pour une histoire-monde*, Paris, PUF, "La vie des idées", 2013.
- Bouwsma, W. J., *Venice and the defense of Republican Liberty : Renaissance's valious in the Age of Counter Reformation*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1968.

- Branca, V. (haz.), *Concetto, storia, miti e immagini del Medio Evo*, Florence, Sansoni, 1973.
- Braudel, F., *Civilisation matérielle et capitalisme, x^e- xvie siècles*, Paris, Armand Colin, 1967.
- , "Histoire et sciences sociales. La longue durée", *Annales ESC*, 13-4, 1958, s. 725-753 ; yeniden basım *Écrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969, s. 41-83.
- Briost, P., *La Renaissance, 1470-1570*, Paris, Atlante, 2003.
- Brown, J. C., "Prosperity or Hard Times in Renaissance Italy?", in *Recent Trends in Renaissance Studies : Economic History*, in *Renaissance Quarterly*, XLII, 1989.
- Burckhardt, J., *La Civilisation de la Renaissance en Italie, 1460-1540*, çev. H. Schmitt, gözden geçirme ve tashih R. Klein, önsöz Robert Kopp, Paris, Bartillat, 2012.
- Burke, P., *La Renaissance européenne*, Paris, Seuil, 2000.
- , *The Renaissance Sense of the Past*, Londres, Edward Arnold, 1969.
- Campbell, M., *Portraits de la Renaissance. La Peinture des portraits en Europe aux xive, xve et xvie siècles*, çev. Dominique Le Bourg, Paris, Hazan, 1991.
- Cardini, F., *Europa 1492. Ritratto di un continente cinquecento anni fa*, Florence, Rizzoli, 2000 ; 1492, *l'Europe au temps de la découverte de l'Amérique*, uyarlayan ve çeviren Michel Beauvais, Paris, Solar, 1990.
- Castelfranchi Vegas, L., *Italie et Flandres. Primitifs flamands et Renaissance italienne*, Paris, L'Aventurine, 1995.
- Chaix, G., *La Renaissance des années 1470 aux années 1560*, Paris, Sedes, 2002.
- Chaix-Ruy, J., "Le problème du temps dans les *Confessions* et dans la *Cité de Dieu*", *Giornale di Metafisica*, 6, 1954.
- , "Saint Augustin, Temps et Histoire", *Les Études augustiniennes*, 1956.
- Chaunu, P., *Colomb ou la logique de l'imprévisible*, Paris, François Bourin, 1993.
- Clark, K., *The Gothic Revival. A Study in the History of Taste*, Londres, Constable & co, 1928.
- Cloulas, I., *Charles VIII et le mirage italien*, Paris, Albin Michel, 1986.
- Cochrane, E., *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, University of Chicago Press, 1981.
- Connell, W. J., *Society and Individual in Renaissance Florence*, Berkeley, University of California Press, 2002.
- Contamine, Ph. (haz.), *Guerres et concurrence entre les États européens du xive au xvie siècle*, Paris, PUF, 1998.
- Conti, A., "L'evoluzione dell'artista", in *Storia dell'arte italiana*, Cilt I : *Materiali e Problemi*, Cilt. 2 : *L'Artista et il pubblico*, Torino, Einaudi, 1980, s. 117-264.
- Corbellani, A. ve Lucken, Chr. (haz.), "Lire le Moyen Âge ?", *Équinoxe* dergisi özel sayısı, 16, Sonbahar 1996.
- Cosenza, M. E., *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Scholarship in Italy, 1300-1800*, 5 cilt., Boston, G. K. Hall, 1962.

- Crouzet-Pavan, E., *Renaissances italiennes, 1380-1500*, Paris, Albin Michel, 2007.
- , (haz.), *Les Grands Chantiers dans l'Italie communale et seigneuriale*, Rome, École française de Rome, 2003.
- Cullmann, O., *Christ et le Temps*, Neuchâtel-Paris, Delachaux et Niestlé, 1947.
- Daussy, H., Gilli, P. ve Nassiet, M., *La Renaissance, vers 1470-vers 1560*, Paris, Belin, 2003.
- Delacroix, Chr., Dosse, Fr., Garcia, P. ve Offenstadt, N., *Historiographies. Concepts et débats*, 2 cilt., Paris, Gallimard, "Folio Histoire", 2010.
- Delumeau, J., *La Peur en Occident, xive-xviiie siècles*, Paris, Fayard, 1978.
- , *Une histoire de la Renaissance*, Paris, Perrin, 1999.
- , et Lightbown, R., *La Renaissance*, Paris, Seuil, 1996.
- Demurger, A., *Temps de crises, temps d'espoirs, xive-xve siècles*, Paris, Seuil, "Points", 1990.
- Didi-Huberman, G., *Devant le temps. Histoire de l'art et anachronisme des images*, Paris, Minuit, "Critique", 2000.
- Dunn-Lardeau, B. (haz.), *Entre la lumière et les ténèbres. Aspects du Moyen Âge et de la Renaissance dans la culture des xixe et xxe siècles*, Montréal kongre bildirileri, 1995, Paris, Honoré Champion, 1999.
- Eco, U., "Dieci modi di sognare il medio evo", in *Sugli specchi e altri saggi*, Milan, Bompiani, 1985, s. 78-89.
- , *Scritti sul pensiero medievale*, Milan, Bompiani, 2012.
- Edelmann, N., *Attitudes of Seventeenth Century France toward The Middle Age*, New York, King's Crown Press, 1946.
- Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation*, Bâle, 1939, cilt I : *La Civilisation des mœurs* ; cilt II : *La Dynamique de l'Occident*, çev. P. Kamnitzer, Paris, Calmann-Lévy, 1973 et 1975.
- Epstein, S. A., *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapell Hill-Londres, University of North Carolina Press, 1996.
- Falco, G., *La polemica sul Medio Evo*, Torino, 1933.
- Febvre, L., "Comment Jules Michelet inventa la Renaissance", *Le Genre humain*, n° 27, "L'Ancien et le Nouveau", Paris, Seuil, 1993, s. 77-87.
- Ferguson, W. K., *The Renaissance in Historical Thought : five Centuries of Interpretation*, Boston, Houghton Mifflin Co., 1948 ; *La Renaissance dans la pensée historique*, çev. J. Marty, Lausanne, Payot, 1950, yeni basım 2009. *Fernand Braudel et l'histoire*, sunuş yazısı J. Revel, Paris, Hachette Littératures, "Pluriel", n° 962, 1999.
- Fumaroli, M., "Aux origines de la connaissance historique du Moyen Âge : Humanisme, Réforme et Gallicanisme au xvie siècle", *xviie siècle*, 114/115, 1977, s. 5-30.
- Garin, E., *Moyen Âge et Renaissance*, çev. C. Carme, Paris, Gallimard, 1969.
- , *L'Éducation de l'homme moderne. La pédagogie de la Renaissance, 1400-1600*, çev. J. Humbert, Paris, Hachette Littératures, 2003.
- , *L'Humanisme italien*, çev. S. Crippa et M. A. Limoni, Paris, Albin Michel, 2005.

- Gossman, L., *Medievalism and the Ideology of the Enlightenment. The World and Work of La Curne de Sainte Palaye*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1968.
- Greenblatt, S., *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago-Londres, The University of Chicago Press, 1980.
- Guichemerre, R., "L'image du Moyen Âge chez les écrivains français du xviie siècle", *Moyen Âge. Hier et aujourd'hui*, Amiens-Paris, université de Picardie-PUF, 1990, s. 189-210.
- Guittou, J., *Le Temps et l'éternité chez Plotin et Saint Augustin*, Paris, Vrin, 1971.
- Hale, R. G., *La Civilisation de l'Europe à la Renaissance*, çev. R. Guyonnet, Paris, Perrin, 1998.
- Hartog, F., *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris, Seuil, 2003.
- , *Croire en l'histoire. Essai sur le concept moderne d'histoire*, Paris, Flammarion, 2013.
- Haskins, Ch. H., *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1927.
- Hauser, H., *La Modernité du xvie siècle*, Paris, Alcan, 1939.
- Heer, F., "Die Renaissance Ideologie im frühen Mittelalter", *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, LVII, 1949, s. 23 vd.
- Huizinga, J., *L'Automne du Moyen Âge* (1919), çev. J. Bastin, önsöz J. Le Goff, Paris, Payot, 1975 ; yazarla müteakip söyleşi J. Le Goff ve Cl. Mettra, Paris, Payot, 2002.
- Jacquart, J., "L'âge classique des paysans, 1340-1789", in E. Le Roy Ladurie (haz.), *Histoire de la France rurale*, cilt II, Paris, Seuil, 1975.
- Jones, Ph., *The Italian City-State : from Commune to Signoria*, Oxford-New York, Clarendon Press, 1997.
- Jouanna, A., Hamon, P., Biloghi, D. ve Le Thiec, G., *La France de la Renaissance. Histoire et dictionnaire*, Paris, Robert Laffont, 2001.
- Kristeller, P. O., *Renaissance Philosophy and the Medieval Tradition*, Pennsylvanie, Latrobe, 1966.
- , *Medieval Aspects of Renaissance Learning : Three Essays*, Durham, Duke University Press, 1974.
- , *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Rome, Ed. di Storia e Letteratura, 3 cilt, 1956-1993.
- "L'Ancien et le Nouveau", *Le Genre humain*, n° 27, Paris, Seuil, 1993.
- La Roncière, M. de, ve Mollat du Jourdin, M., *Les Portulans. Cartes maritimes du xiiie au xvie siècle*, Paris, Nathan, 1984.
- Leduc, J., *Les Historiens et le temps*, Paris, Seuil, 1999.
- , "Période, périodisation", Chr. Delacroix, Fr. Dosse, P. Garcia et N. Offenstadt (haz.), *Historiographies. Concepts et débats*, cilt II, Paris, Gallimard, "Folio Histoire", 2010, s. 830-838.
- Le Goff, J., "Le Moyen Âge de Michelet", *Pour un autre Moyen Âge*, Paris, Gallimard, 1977, s. 19-45.
- , "Temps", in J. Le Goff et J.-Cl. Schmitt (haz.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Paris, Fayard, 1999.

- , *Un long Moyen Âge*, Paris, Tallandier, 2004 ; yeniden basım, Hachette, “Pluriel”, 2010.
- , et Nora, P. (haz.), *Faire de l'histoire*, 3 cilt., Paris, Gallimard, 1974 ; “Folio Histoire”, n° 188, 2011.
- Le Pogam, P.-Y. ve Bodéré-Clergeau, A., *Le Temps à l'œuvre*, Lens'teki Louvre Müzesi'nde (Aralık 2012- Ekim 2013 arası) düzenlenen serginin katalogu, Tourcoing-Lens, Éd. Invenit-Louvre-Lens, 2012.
- Le Roy Ladurie, E., “Un concept : l'unification microbienne du monde (xie - xvie siècles)”, *Revue suisse d'histoire*, no 4, 1973, s. 627-694.
- , (haz.), *Histoire de la France rurale*, t. II, Paris, Seuil, 1975.
- Liebeschütz, H. , “Medieval Humanism in the Life and Writings of John of Salisbury”, *Studies of the Warburg Institute*, XVII, Londres, 1950.
- Lopez, R. S., “Still Another Renaissance”, *American Historical Review*, vol. LVII, 1951, s. 1-21.
- Mahn-Lot, M., *Portrait historique de Christophe Colomb*, Paris, Seuil, 1960, yeniden basım “Points Histoire”, 1988.
- Maire Vigueur, J.-Cl. (haz.), *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes, xiiie-xvie siècles*, Rome, École française de Rome, 1989.
- Marrou, H.-I., *L'Ambivalence du temps de l'histoire chez Saint Augustin*, Montréal-Paris, Institut d'études médiévales, Vrin, 1950.
- Méhu, D., *Gratia Dei. Les chemins du Moyen Âge*, Montréal, FIDES, “Biblio-Fides”, 2013.
- Melis, F., *I mercanti italiani nell'Europa medievale e rinascimentale*, L. Frangioni (haz.), Grassano, Bagno a Ripoli, Le Monnier, 1990.
- Meyer, J., *Histoire du sucre*, Paris, Desjonquères, 1989.
- Meyer, M., *Qu'est-ce que l'histoire ? Progrès ou déclin ?*, Paris, PUF, 2013.
- Milo, D. S., *Trahir le temps*, Paris, Les Belles Lettres, 1991.
- Mollat, M., “Y a-t-il une économie de la Renaissance ?”, in *Actes du colloque sur la Renaissance*, Paris, Vrin, 1958, s. 37-54.
- Mommsen, Th. E., “Petrarch's Conception of the Dark Ages”, *Speculum*, cilt 17, 1942, s. 126-142.
- Moos, P. von, “Muratori et les origines du médiévisme italien”, *Romania*, CXIV, 1996, s. 203-224.
- Nitze, W. A., “The So-Called Twelfth Century Renaissance”, *Speculum*, vol. 23, 1948, s. 464-471.
- Nolhac, P. de, *Pétrarque et l'humanisme*, 2. basım, Paris, Champion, 1907.
- Nora, P., *Les Lieux de mémoire*, 3 cilt., Paris, Gallimard, “Bibliothèque illustrée des histoires”, 1984-1992.
- Nordström, J., *Moyen Âge et Renaissance*, Paris, Stock, 1933.
- Panofsky, E., *Renaissance and Renascences in Western Art* ; çev. L. Verron, *La Renaissance et ses avant-courriers dans l'art d'Occident*, Paris, Flammarion, 1976.
- Patzelt, E., *Die Karolingische Renaissance*, Vienne, Österreichischer Schulbuchverlag, 1924.
- “Périodisation en histoire des sciences et de la philosophie”, *Revue de synthèse*, özel sayı 3-4, Paris, Albin Michel, 1987.

- Pomian, K., *L'Ordre du temps*, Paris, Gallimard, 1984.
- Poulet, G., *Études sur le temps humain*, cilt I, Paris, Plon, 1949.
- Poussou, J.-P. (haz.), *La Renaissance, des années 1470 aux années 1560. Enjeux historiographiques, méthodologie, bibliographie commentée*, Paris, Armand Colin, 2002.
- Renaudet, A., "Autour d'une définition de l'humanisme", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, cilt VI, 1945, s. 7-49.
- Renucci, P., *L'Aventure de l'humanisme européen au Moyen Âge, ive-xive siècles*, Paris, Les Belles Lettres, 1953.
- Ribémont, B. (haz.), *Le Temps, sa mesure et sa perception au Moyen Âge. Actes de colloque, Orléans, 12-13 avril 1991*, Caen, Paradigme, 1992.
- Ricoeur, P., *Temps et récit*, cilt I, *L'Intrigue et le récit historique*, Paris, Seuil, 1983.
- Romano, R. et Tenenti, A., *Die Grundlegung der modernen Welt*, Frankfurt-Hambourg, Fischer Verlag, 1967 ; trad. ital., *Alle origini del mondo moderno (1350-1550)*, Milan, Feltrinelli, 1967.
- Schild Bunim, M., *Space in Medieval Painting and the Forerunners of Perspective*, New York, 1940.
- Schmidt, R., "Aetates Mundi. Die Weltalter als Gliederungsprinzip der Geschichte", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 67, 1955-1956, s. 288-317.
- Schmitt, J. -Cl., "L'imaginaire du temps dans l'histoire chrétienne", *PRIS-MA*, cilt XXV/1 et 2, no 49-50, 2009, s. 135-159.
- Simoncini, G., "La persistenza del gotico dopo il medioevo. Periodizzazione ed orientamenti figurativi", G. Simoncini (haz.), *La tradizione medievale nell'architettura italiana*, Floransa, Olschki, 1992, s. 1-24.
- Singer, S., "Karolingische Renaissance", *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, XIII 1925, s. 187 vd.
- Tallon, A., *L'Europe de la Renaissance*, Paris, PUF, "Que sais-je ?", 2006.
- Taviani, P. E., *Cristoforo Colombo. La Genesi della grande scoperta*, 2 cilt., Navara, De Agostini, 1974.
- Toubert, P. et Zink, M. (haz.), *Moyen Âge et Renaissance au Collège de France*, Paris, Fayard, 2009.
- Ullmann, W., *Medieval Foundations of Renaissance Humanism*, Ithaca-New York, Cornell University Press, 1977.
- , "The Medieval Origins of the Renaissance", A. Chastel (haz.), *The Renaissance. Essays in Interpretation*, Londres-New York, Methuen, 1982, s. 33-82.
- Valéry, R. et Dumoulin, O. (haz.), *Périodes. La construction du temps historique. Actes du Ve colloque d'Histoire au présent*, Paris, Éd. de l'EHESS, 1991.
- Vincent, B., 1492 "l'année admirable", Paris, Aubier, 1991.
- J. Voss, *Das Mittelalter im historischen Denken Frankreichs untersuchungen zur Geschichte des Mittelalter Begriffes von der zweiten Hälfte des 16. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Münih, Fink, 1972.
- Ward, P. A., *The Medievalism of Victor Hugo*, University Park, Pennsylvania State University Press, 1975.

- Waschek, M. (haz.), *Relire Burckhardt*, Louvre Müzesi'nde düzenlenen bir dizi konferanstan, Paris, École nationale supérieure des beaux-arts, 1997.
- Wittkower, R. et M., *Les Enfants de Saturne. Psychologie et comportement des artistes de l'Antiquité à la Révolution française*, çev. D. Arasse, Paris, Macula, 1985.
- Zorzi, A., "La politique criminelle en Italie, xiiie-xviie siècles", *Crime, histoire et sociétés*, cilt 2, no 2, 1988, s. 91-110.
- Zumthor, P., "Le Moyen Âge de Victor Hugo", V. Hugo, *Notre-Dame de Paris'e* önsöz, Paris, Le Club français du Livre, 1967.
- , *Parler du Moyen Âge*, Paris, Minuit, 1980.

Dizin

- 00 ile biten yıl 3
1492 yılı 82
- açık deniz gemiciliğinin gelişimi 71
Alain de Lille 62
Alberti, Leon Battista 38
Alcuin 56
Alexander IV., Papa 69
alkol 78
Almanya
 hümanizm 16
 Monumenta Germaniae Historica 15, 27
 Rönesans 58
 üniversite kürsüleri 26
Amerika 29, 53, 54, 90, 94
Amsterdam Bankası 91, 94
Ancien Régime (giyim) 76, 97
Anglikanizm 64
Annales ekolü 15
antikite 13
 Montaigne 17
Aquino'lu Tommaso 57, 69
Arnaldi, Girolamo 58
Arnoux, Mathieu 78
at (öküzün yerini alması) 75
Aristo
 Kristeller 45
 Nikomakhos'a Etik 75
Avrupa
 Ortaçağ'da tarım 75
 sömürgecilik 98
 teknolojik ilerleme; XV.yy 93
 veba 83
Avusturya Veraset Savaşı 82
- Aziz Augustine
 Contra academicos 47
 De Civitate Dei 7
 dönemlendirme modeli 7
 Kristeller miras hakkında 45
- balıkçılık 77
Basel 70
Basel Üniversitesi 27, 36
Batı tarih anlayışı 22
Battini, Costantino
 Apologia Dei Secoli Barbari 16
Bayle, Pierre
 Dictionnaire historique et critique 91
Bernard de Chartres 61, 62
beslenme 77
Bettinelli, Saverio 16
Biget, Jean-Louis 89
bilimsel metodun doğuşu 96
bireyin öne çıkışı (Burckhardt) 38
Birleşik Devletler 28, 73
Birleşik Eyaletler
 bağımsızlık 88
 cumhuriyet olarak kurulması 81
bitkiselilik 67, 76
Bloch, Marc 15, 102
Boas, George 51
Bolivar, Simón 73
Bolland, Jean 25
Bolland'cı 25
Bologna 28, 84
Bonaparte, Napoléon 25
Bonne, Jean-Claude 67

Boucheron, Patrick 5,71
Boudet, Jean-Patrice 70
Bourbon Restorasyonu 63
Braudel, Fernand
alkol 78
beyaz ekmek 77
Civilisation matérielle et capitalisme (XV.-XVIII. asırlar) 76
ekonomi 74
longue durée 19
Bruter, Annie 24
buharlı makine 94, 98
Burckhardt, Jacob 36-41, 43, 48
Bussi, Giovanni Andrea 14
büyücü 69
büyük keşifler 90

Canterbury'li Anselmus 60, 62
Calvincilik 53, 64
Cambridge 27
Capella, Martianus: *De nuptiis Philologiae et Mercurii* 56
Cardini, Franco: *Europa* 1492 82
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 56
Cellini, Benvenuto 39
Charles, VIII. (Fransa Kralı) 35
Charles, X. (Fransa Kralı) 63
Charles, I. (İngiltere Kralı) 81
Chaucer, Geoffrey 86
Chenu, Marie-Dominique 57, 62
Cipolla, Carlo M. 90
Clanchy, Michael 89
Clementius, VII., Papa
Constantinus (imparator) 18
Cooper, Helen 85, 86
Corsi, Giovanni 44
Cousin, Victor 15
cadılığın yayılması 68
Caesar, Julius 11, 34, 56, 86
Collège de France 17, 28, 33, 64, 93

çeşitlilik (Ortaçağ'da) 97
çocukluk (insan ömrünün bir çağı olarak) 7

Daniel 6,7
Dante: *İlahi Komedya* 68
Davis, Robert C. 43, 70
de Dainville, François 24
değerli metal (gelişi) 94
Delumeau, Jean: *Rönesans* 52, 53
demir sabanın icadı 75
ders kitapları 26
Desmarets, Jean, de Saint-Sorlin: *Le Jeu de cartes* 24
devotio moderna 60
Diderot, Denis: *Encyclopédie* 77, 91, 94
din dışı mimari 66
dini mimari (Ortaçağ) 66
Dittmar, Pierre-Olivier 67
dönemlendirme
faydası 16
geçmiş 1, 4
ilk 6
küreselleşme 9
Yahudi-Hristiyan geleneği 6
dönemler 2, 21, 22
dönemsel kopuş, Marksist görüş 18
Du Bellay, Joachim: *Antiquités de Rome* 17
Du Fresne, Charles, Senyör Du Can-ge 23
Duby, Georges 19
Duruy, Victor 26

Eco, Umberto 65
École Nationale Des Chartes 15, 26
eğitim alanının genişlemesi (tarih) 24
ekmek üretimi 77
ekonomi politik kavramı 75
ekonomik düşünce, gelişimi 75
eloquentia 60
ergenlik (insan ömrünün bir çağı olarak) 7
Erlande-Brandenburg, Alain 66
et tüketimi 76

Febvre, Lucien 32, 33
feodalite 14
Fibonacci, Leonardo: *Liber Abaci* 96

- Ficino, Marsilio 43-46, 49
 finans 90
 Finé de Brianville, Claude-Oronce:
 L'Abrégé méthodique de l'histoire de France 24
 Fleury, André-Hercule de: Catéchisme historique 24
 Focillon, Henri
 L'Art des sculpteurs romans 65
Art d'Occident 65
 Francesco di Assisi, Aziz 112
 Fransa
 ekonomi 75
 kıtık 76, 77
 üniversite kürsüleri 28
 Fransız Devrimi 25, 76, 81, 88, 89, 92, 95, 102
 Freiburg 27
 Froissart, Jean 22
 Furet, François 102
 Garin, Eugenio
 L'Humanisme Italien 48
 Moyen Âge et Renaissance 48
 Garrioch, David 95
 Gassendi, Pierre 64
 Gauchet, Marcel 25
 geçmiş (dönemlendirme) 1, 3
 Genç Dionysius 8
 gençlik (insan ömrünün bir çağı olarak) 7
 Genet, Jean-Philippe 71
 Gilson, Étienne: *Le Moyen Âge comme sæculum modernum* 59, 60
 Giotto 51, 66
 Goetz, Walter 36
 Göttingen Üniversitesi 27
 Grandier, Urbain 69
 Gregorios, Aziz 62
 Greifswald 27
 Groote Geert 60
 Guanahani 85
 Guenée, Bernard 4, 22
 Guizot, François 26, 27, 33
 hac dönemi 10
 Haskins, Charles Homer 15
 Heidelberg 27
 Heinich, Nathalie 80
 Henry, II. (İngiltere Kralı) 80
 Herodotos 22
 Hervé, Jean-Claude 89
 Hristiyanlık 64, 81, 84
 hızlı ulaşım 74
 Hildegard von Bilgen: *Liber divinum operum* 62
 Hindistan'ın fethi 98
 Hobbes, Thomas 91
 homojenleştirme 87
 Honorius d'Autun 62
 Hugo, Victor: *Notre-Dame de Paris* 15
 Hugues de Saint-Victor 62
 hümanistik yazı 57
 Hümanizma 16, 38, 39, 43, 46, 49, 50, 61, 96
 Ignatio de Loyola 60, 61
 Innocentius, III., Papa 46
 Isabella, Katolik 84
 Iulius II., Papa 35
 İngiltere (üniversite kürsüleri) 27
 insanlığın yeniden dirilişi 38
 İrlanda (üniversite kürsüleri) 28
 İspanya 81, 82
 üniversite kürsüleri 28
 İspanya Veraset Savaşı 81
 İsviçre (üniversite kürsüleri) 27
 işlere gönderme yapan soyadları 79
 İtalya
 iyi yönetimin alegorisi 89
 İyi Yönetimin Sonuçları (tablo) 89
 Jena 27
 Jérôme Baschet 67
 kadın (kültürel dönüşüm) 40
 kapitalizm teorisi 98
 karabiber 78
 karanlık çağlar 14

- Kastilya 84, 85
katedraller 81
katoliklik 81, 94
Keller, Christoph 14
kıtlık 76
 Fransa'da kıtlık 76, 77
kilise tarihi 22
kirsch 78
Kolomb, Kristof 34, 53, 73, 82, 83-85, 87, 94, 98
kölecilik, feodaliteye geçiş 18
kölecilikten feodalizme geçiş 18
Königsberg Üniversitesi 27
Köprüler ve Karayolları 74
Kramer, Heinrich 69
Kristeller, Paul Oskar 43-48, 50
Krynen, Jacques 89
küçük çocukluk (insan ömrünün bir çağı olarak) 7
- Ladner, Gerhart B. 67
Latince; dilbilimde önemli bir ilerleme 56
Lavissee, Ernest 26
Leibniz, Gottfried Wilhelm von 15
Les cahiers de science et vie(dergi) 95, 98
Leo, X., Papa 37
Lindsmith, Elizabeth 43, 70
Locke, John 91
longue durée 112
Lorenzetti, Ambrogio 89
Louis, VIII. (Fransa Kralı) 68
Louis, IX. (Fransa Kralı) 9
Louis, XIV. (Fransa Kralı) 11, 24, 51, 63
Louis, veliaht 24
Louis-Philippe, I. (Fransa Kralı) 26
Luthercilik 53, 64
- Mabillon, Dom Jean: *De re diplomatica* 23
Macellan, Ferdinand 73
Magnus, Albertus 57, 75
Malory, Thomas Morte Darthur
Manetti, Giannozzo 46
- Mann, Charles: *Amerika'nın keşfi dünyayı nasıl dönüştürdü* 87
Map, Walter: *De nugis curialium* 80
Media Ætas 93
Medici, Giuliano de' 47
Mehmed, II. 11
Melanchthon, Philipp 6
metal üretimi 78
Michelet, Jules
 cadılık 68
 Fransa 33
 Histoire de France 33
 İtalya 34
 modern dünya 34
 Ortaçağ 17
modaya ilgi 79
modern devlet (kuruluş) 88
modern sanayinin doğuşu 94
modernite
 Gilson 60
 Nogent 60
Molière
 Dom Juan 64
 Tartuffe 64
Momigliano, Arnaldo 23
Mommensen, Theodor: *Monumenta Germaniae Historica* 27
monarşi 6
Monnet, Pierre 71
Monod, Gabriel 26
Montaigne, Michel de 17
Montchrestien, Antoine de 75
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, Baron de la Brède et de 91
Mozart, Wolfgang Amadeus 68
Muhterem Bede: *De temporum ratione* 9
mundus senescit 8, 59
Muratori, Ludovico Antonio: *Re- rum Italicarum Scriptores* 23
müzik, tarihi 56
- Napoli 35
Nebrija, Antonio de 84
Nebukadnessar, Pers Kralı 8

Niebuhr, Carsten 27
Nogent, Gubert de 60
Norbert, Elias 68, 79-81
Norel, Philippe 5

olgunluk (insan ömrünün bir çağı olarak) 7
Olivi, Pierre de Jean: *Traité des contrats* 75

Ortaçağ
çeşitlilik 97
doğuş 103
düşmanlık 55
düşünce 47
erken Rönesans çatışması 71
estetik 65
hakkında 2
okuma ve yazma 56
önce gelen dönem Antikite 17
peyzaj 39
sonradan ortaya çıkması 13
tarım 75
uzun 68

Ortaçağ-Rönesans sürekliliği 112
Oviedo Üniversitesi 28
Oxford 27

öküz (yerini atın alması) 93
ömrün çağları 6
Voltaire'e göre 10-11 bkz. ayrıca dönemler

Padua 28
pagan 55
Palazza Pubblico 89
Panofsky, Erwin: *Renaissance and Renascences in Western Art* 50
papalık (Bruckhardt) 37
Papin, Denis 94
para ekonomisi 90
Pastoureaux, Michel 89
Pavia 27
Pico della Mirandola, Giovanni 46
Piron, Sylvain 75
Pisa Üniversitesi 27
Platon Akademisi 45
Pomian, Krzysztof 6

Protestan Marburg Üniversitesi 27
Protestanlık 64
Prouhon, Pierre Joseph 17

Ranke, Leopold von 36
rasyonalizm 62, 91
reform 27, 31, 53, 60, 64, 81, 91
Renan, Ernest 64
ringa 77

roman 66
romantizm akımı 15
Rostock 27
Rousseau, Jean-Jacques 15, 91
Rönesans

bilimsel yöntemin doğuşu 96
bugün 54
ekonomik 92
hakkında 2
küreselleşme 54
Ortaçağ ile çatışma 71
sanat 58

Rönesans sanatı 67

Saint-Louis Adası 63
Saint-Victor ekolü 62
Salisbury'li John: *Metalogicon* 60
Santa Croce Kilisesi 35
savaş (Burckhardt) 37
Sevilla'lı Isidorus 9

Arnaldi 58
kilise tarihi 29
Michelet 35
önemi 17
ticaret 90

Savonarola, Girolamo 35
Schmitt, Jean-Claude 21
Seignobos, Charles 26
Shakespeare, William 85, 86
Silvestre, Bernard 62
skolastik

Garin 49
Weill-Parot 58

skolastik felsefe 63
Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* 112

Sorbonne 28
Sprenger, Jacob 69
Stow, John: *Survey of London* 86
studia humanitatis
Suger, Abbot 89

şenlik 39, 47

Tallon, Alain 74
tarım
reformların uygulanması 92, 93
Ortaçağ boyunca 75
tarih
 bilgi alanı olarak 22
 Hristiyan dünyada, özellikle Avrupa'da zaman anlayışı 21
 gelişim 7
 Guenée 4
tecessüm 8, 10, 13
teknoloji (Avrupa'da) 93, 94
Thébert, Yvon 89
Thierry, Augustin 33
Tommaso da Celano 93
Torino 28
translatio imperii 6
Trinity College 28
trivium 56
Tübingen 27

Ulusal Fırincılık Okulu 77
uluslararası malların ticareti 90
Utrecht Antlaşmaları 81
Utrecht Birliği 88
Uzun Ortaçağ-Modern Zamanlar kopuşu 98

Varro, Marcus Terentius 56
Vasari, Giorgio: *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori, ed architettori* 51
veba, Avrupa'da 76
Venedik 38
Vincent de Beauvais: *Speculum historiale* 9
Vincent, Bernard 82, 84, 85
Viyana 27
Voltaire 91, 94
 dönemler 10
 XIV. Louis asrı 11
Von Kempfen, Thomas: *De Imitatione Christi* 61

Watt, James 94
Weill-Parot, Nicolas 58
Werner, Ernst 18

Yahudi-Hristiyan geleneği, dönemlendirme modeli 6
Yahudilerin İspanya'dan sürülmesi 84
yaşlılık (insan ömrünün bir çağı olarak) 7
Yiğit Charles, Bourgogne Dükü 33
yoldan çıkma zamanı 10
Yunanistan 17, 55

zaman zinciri 21
zambak 89

“Dönemlendirme, insanın zaman üzerindeki bir eylemini belirtmekte ve zamanın bölünmesinin herhangi bir etki olmadan kendiliğinden ortaya çıkmış bir durum olmadığını vurgulamaktadır. Buradaki meselemiz, insanların zamanı dönemlere ayırırken şu veya bu ölçüde ifade ettikleri, şu veya bu ölçüde açıkladıkları nedenleri, bu dönemlere atfettikleri mana ve değerin altını çizen tanımlarla birlikte ortaya koymak olacaktır.”

Jacques Le Goff (1924-2014) Uluslararası ün kazanmış Ortaçağ tarihçilerindendir. Hocası Marc Bloch'un başlatıcıları arasında bulunduğu ünlü Annales Ekolü'nün önde gelen temsilcilerinden olan Le Goff Fransa'nın seçkin okullarından École des hautes études en sciences sociales'in (EHESS) başkanlığını Fernand Braudel'den devralmıştır. *Ortaçağda Entelektüeller, Avrupa'nın Doğuşu, Gençlere Avrupa Tarihi* gibi kitapları Türkçeye çevrilmiştir.

KDV dahil fiyatı
13 TL

